

ІСТОРИЧНІ СТУДІЇ

***

До 450-річчя Люблінської унії

УДК 35.073.53[(477.82)+(477.41)]001.361:342.56«1569/1648»

НАТАЛІЯ СТАРЧЕНКО

докторка історичних наук, старша наукова співробітниця,
відділ теорії і методики археографії та джерелознавчих наук,
Інститут української археографії та джерелознавства
ім. М.С.Грушевського НАНУ (Київ, Україна);
наукова співробітниця (за сумісн.), сектор соціальної історії,
Інститут історії України НАНУ (Київ, Україна)
interregnum@ukr.net

ЛЮБЛІНЬСКА УНІЯ ЯК РЕСУРС ФОРМУВАННЯ КОНЦЕПТУ ПОЛІТИЧНОГО «НАРОДУ РУСЬКОГО» (1569–1648 рр.)*

Проаналізовано, як привілеї, надані Волинському, Київському та Брацлавському воеводствам на Люблінському сеймі 1569 р., прислужилися формуванню у шляхти цих теренів уявлень про себе як про політичний «народ руський» – третього члена Речі Посполитої. Стаття складається із трьох основних блоків. У першому увагу зосереджено на центральному, як видається, питанні дискусії на Люблінському сеймі з приводу приєднання українських (руських) воеводств до Корони Польської. Волинська шляхта, котра виявилася у фарватері сеймової боротьби, розглядала цей акт як приєднання зі своїми правами, що мали бути гарантовані присягою короля, сенату, шляхетських послів. Такий варіант передбачав суб'єктність української шляхти та претензії її на паритетність у перемовинах із «коронярами». Натомість представники Корони вважали, що ці території мають бути повернуті до її складу як питома частина, а руська шляхта таким чином долучиться до прав, що ними володіла коронна, одноосібно присягнувши королю та Короні. У підсумку волиняни в обмін на відмову від своїх вимог – взаємної присяги коронних представників на підтвердження їхніх прав – отримали можливість самим скласти текст привілею, що включав їхні права, які король мав гарантувати своєю присягою. Очевидно, що текст, запропонований волинянами, був відредагований іншою стороною – членами спеціально створеної для цього комісії, звідси й певні суперечності на рівні риторики. Цей незбіг очікувань сторін щодо об'єднання

(приєднання «з правами» чи «до прав») буде зафіксовано й у претензіях волинян по унії. Аналізується судова практика Волині, яка демонструє увагу шляхти до чіткого дотримання двох пунктів привілеїв: використання руської мови у судочинстві й адміністрації та II Литовського статуту як «свого» права для Волинського, Київського, Брацлавського воеводств. Видається, що саме судове повсякдення виявилось тією сферою, де, починаючи від Люблінської унії, мало чи не щодень українська шляхта відточувала аргументи на захист своїх прав і своєї території, відповідно до уявлення про себе як окремий політичний «народ». Ці доводи сповна будуть використані в релігійній полеміці щодо Берестейської унії 1596 р. Аналізується, як люблінські привілеї в полемічних текстах Мартіна Броневського, Захарії Копистенського та Мелетія Смотрицького прислужилися конструюванню територіально-правової концепції «руського народу» (що проживає на певній території й має власні права), яка складе поважну конкуренцію конфесійній моделі (руський народ як народ православний). Водночас ця концепція буде озвучена українською шляхтою на політичній сцені в 1620–1640-х рр. Завдяки опертю на люблінські привілеї як підстави суб'єктності українських воеводств автори релігійних трактатів та шляхетські парламентарі вироблять на середину XVII ст. уявлення про руський народ як про третього члена Речі Посполитої, паритетного полякам і литвинам. Насамкінець пропонуються деякі міркування щодо перспектив українського історієписання.

Ключові слова: Річ Посполита, Велике князівство Литовське, Корона Польська, Люблінська унія, сейм, шляхта, привілеї, право, суд, полемічна література, Берестейська унія.

Пошуки витоків ідеї руського народу як третього члена Речі Посполитої, що постане під час дискусій над Гадацькою угодою 1658 р. й Великим князівством Руським, неминуче повертають дослідника до «початку» історії – багатоликої Люблінської унії. Вона, трансформувавши персональну унію між Великим князівством Литовським і Короною Польською у спільну державу Річ Посполиту Двох Народів, стала для українських теренів новою точкою відліку та сильним поштовхом у формуванні шляхтою своєї окремої від литвинів і поляків¹ «руської» ідентичності. Перебіг подій Люблінського сейму 1569 р. детально прописано², тож я зупинюся лише на тих його моментах, які демонструють рівень самосвідомості волинських князів і шляхти та задають дещо інший модус для аналізу подальшої історії українських земель у складі Польського королівства. Як видається, вони до сьогодні недооцінені досить великою та різноманітною у своїх підходах

¹ «Литвинами» й «поляками» називали мешканців, відповідно, Великого князівства Литовського та Корони Польської незалежно від етнічного походження. На означення Волинського, Київського, Брацлавського воеводств та їх населення вживатиму прикметники «руські»/«українські», що є в даному випадку технічним терміном.

² Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. IV. – К., 1993. – С. 386–417; Halecki O. Przyłączenie Podlasia, Wołynia i Kijowszczyzny do Korony w roku 1569. – Kraków, 1915; Лимвін Г. Київщина, Волинь і Брацлавщина у 1569 р.: Між унією та інкорпорацією // Його ж. З народу руського: Шляхта Київщини, Волині та Брацлавщини (1569–1648) / Пер. із пол. – К., 2016. – С. 414–436.

* Моя велика вдячність Є. Сагал та А. Шпірту за допомогу з літературою під час роботи над цією статтею.

історіографією³. Передусім аналізуватиму, як люблінські привілеї, надані «Волинській землі» (Волинське і Брацлавське воєводства) й «Київському князівству»⁴, стали важливим ресурсом для формування у шляхти прилучених до Корони українських теренів уявлень про себе як про політичний народ – третього члена Речі Посполитої⁵. Для дослідження реакції української шляхти на Люблінський сейм і його наслідки для мешканців руських воєводств я скористалася матеріалом волинських судових книг, адже саме вони демонструють, за яких обставин у судовому повсякденні «пригадували» отримані привілеї. Цей матеріал практично не використовувався в історіографії, адже його пошуки пов'язані з копітким переглядом записів судових процесів, під час яких сторони або їхні адвокати апелювали до люблінських привілеїв (на жаль, подібні матеріали для Київського і Брацлавського воєводств не збереглися). Важливим джерелом стала також полеміка між прихильниками та супротивниками Берестейської унії після 1596 р. Її значення для формування уявлень про руський народ було зауважене й частково проаналізоване дослідниками, а проте їхній висновок про переважно конфесійний характер поняття «руський народ» потребує серйозної корекції з уведенням до аналізу ще одного параметра – люблінських привілеїв. Саме «власне право», отримане/підтверджене на Люблінському сеймі, у контексті легалістичного мислення ранньомодерної людини⁶ – важлива складова конструювання православними авторами концепції «руського народу» як політичного народу Речі Посполитої (паритетного полякам і литвинам), що мешкає на власній території й «сидить» під «своїм» правом. Велике питання – чи були ці автори конструкторами, а чи лише відповідно оформили шляхетські уявлення – потребує прискіпливішого дослідження. Однак цілком можливо, що підвалини для територіально-правової моделі «руського народу», яка оформилася в полемічних наративах і водночас озвучувалася українською шляхтою на політичній сцені 1620–1630-х рр., було закладено впродовж перших трьох десятиліть по Люблінській унії. Ці та інші питання, які розглядатимуться (частково артикулюватимуться) нижче, мають спонукати вітчизняних дослідників до ширших рефлексій

³ Див., напр., огляди історіографії з приводу Люблінської унії: *Яковенко Н.* Скільки істориків – стільки уній (з нагоди 440-ліття Люблінської унії) // *Український гуманітарний огляд*. – Вип. 14. – К., 2009. – С. 9–42; *Білоус Н.* Люблінська унія 1569 р.: історіографічні погляди та інтерпретації (до 440-річчя Люблінської унії) // *Український історичний журнал*. – 2010. – № 1. – С. 65–83.

⁴ Такі формулювання вживалися у привілеях, хоч на той час ці адміністративно-територіальні одиниці існували як Київське й Волинське воєводства.

⁵ Див. таку спробу: *Borzęcki J.* Unia lubelska jako czynnik kształtowania się ukraińskiej świadomości narodowej // *Unia lubelska i tradycje integracyjne w Europie Środkowo-Wschodniej*. – Lublin, 1999. – S. 60–83. Однак у цьому разі йдеться радше про історіографічний огляд, аніж про дослідження. Натомість ця тема, хоч і не спеціально, так чи інакше зринає в розвідках Н.Яковенко, присвячених різним аспектам складання ідентичності руських князів і шляхти (див.: *Яковенко Н.* Дзеркала ідентичності: Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI – початку XVIII ст. – К., 2012. – С. 16, 378–380).

⁶ Про важливість права для тогочасної політичної думки Речі Посполитої як засадничого елементу мислення про державу, суспільство, стосунків між особою і спільнотою, міжперсональних взаємин див.: *Grześkowiak-Krwawicz A.* Dyskurs polityczny Rzeczypospolitej Obojga Narodów. – Toruń, 2018. – S. 77–137.

над історією української шляхти як політичного суб'єкта в Речі Посполитій, відповідно й над способами писання про українську Річ Посполиту.

У рамках гранд-нарративу М.Грушевського та в тих його модифікаціях, що існують на сьогодні в українській історіографії, Люблінська унія – це «чорна» дата, що відкрила браму на українські терени для польського панування в усіх сферах. Певними захисними бар'єрами перед домінуванням «королярів» стали умови Люблінської унії, однак вони, за М.Грушевським, були швидко зламані, зокрема й через інтенсивну колонізацію та покатоличення руської-української шляхти. Уважається, що руська еліта – князі і шляхта – згаяли свій шанс на Люблінському сеймі ввійти в новопосталу державу рівноправним її членом: вони його «проспали» чи не помітили⁷, задовольнившись мало не подарованими привілеями як платою за лояльність. Водночас Я.Пеленський, котрий активно дотримувався цієї думки та акцентував увагу на мінімалізмі люблінських надань, зауважив, що українські князі та шляхта не могли претендувати на більше, адже не мали у складі Великого князівства Литовського бодай якоїсь автономії. Брак претензій князів і шляхти на повноправне членство в Речі Посполитій, як зауважує історик, демонструє не стільки низький рівень їхньої політичної активності чи самосвідомості, скільки специфіку правової ситуації⁸.

Суттєві зміни в підходах до Люблінської унії можна зауважити у статтях, що з'явилися на момент 440-ї річниці цієї події. Зокрема Н.Яковенко свій тематичний огляд української та польської історіографії підсумовує спостереженням: нові студії увиразнюють присутність у Речі Посполитій «третього члена» з власною позицію, часто відмінною від решти мешканців Республіки⁹. Власне, це увиразнення в межах української історіографії передусім завдячує і проблематизацією, і дослідженням багатьох її аспектів самій Н.Яковенко¹⁰. Зміни, що стосувалися безпосередньо аналізу унії, чи не найяскравіше представлено у працях Г.Литвина й Т.Кемпи. Перший, детально аналізуючи перебіг приєднання до Корони Польської українських воеводств на Люблінському сеймі, уперше в історіографії говорить про

⁷ Для Н.Яковенко важливо було «десакралізувати» цю дату через антропологізацію історії, урахувавши той факт, що для ранньомодерної людини зв'язок із державою значною мірою мислився як зв'язок із володарем, спільним для ВКЛ та Корони. Тож, на думку дослідниці, Люблінська унія практично не була помічена її сучасниками. Вона зауважує, що на самому сеймі послам від шляхти «випало зіграти роль радше пасивного спостерігача, ніж активного учасника з вирішальним голосом. [...] Зокрема, шляхетські послани на Люблінському сеймі взагалі мовчали, передавши слово князям», а ті висували мінімальні вимоги (див.: *Яковенко Н.* Нариси історії середньовічної та ранньомодерної України / Вид. 2-ге, перероб. та розшир. – К., 2005. – С.200–202).

⁸ *Pelenski J.* Inkorporacja ukraińskich ziem dawnej Rusi do Korony w 1569 roku: Ideologia i korzyści – próba nowego spojrzenia // *Przegląd Historyczny.* – Т.65. – З.2. – 1974. – С.243–262.

⁹ *Яковенко Н.* Скільки істориків – стільки уній (з нагоди 440-ліття Люблінської унії)... – С.35.

¹⁰ Див., напр., спільну працю Н.Яковенко й Т.Хинчевської-Геннел, підрозділ якої безпосередньо стосується формування уявлень про руський народ як про третього члена Речі Посполитої в першій половині XVII ст., спровокованого, зокрема, полемікою навколо Берестейської унії: *Chynczewska-Hennel T., Jakowenko N.* Społeczeństwo – religia – kultura // *Między sobą: Szkice historyczne polsko-ukraińskie.* – Lublin, 2000. – С.111–151. Див. також: *Jakowenko N.* Ruś jako trzeci człon Rzeczypospolitej Obojga Narodów w myśli ukraińskiej I połowy XVII wieku // *Unia lubelska i tradycje integracyjne...* – С.79–83.

високу суб'єктивність волинських князів і шляхти, котрі запропонували себе як повноправного партнера в перемовинах. Дослідник звернув увагу, що у привілеях Волинській землі та Київському князівству не стільки йшлося про «інкорпорацію», скільки про права шляхти цих теренів, відповідно привілеї нагадують радше суспільну угоду двох відносно рівноправних сторін, аніж акт приєднання. Як зауважує Г.Литвин, рівень партнерства українських земель щодо Польського королівства був, поза сумнівом, дещо іншим, аніж у Великого князівства Литовського, яке мало статус члена федерації. А проте регіональна автономія українським воєводствам була гарантована¹¹. Т.Кемпа, який розпочав свої дослідження задовго до ювілейної дати, говорить про потребу відмовитися від підходів, де позиція волинських князів і шляхти сприймається винятково як підпорядкована інтенціям двох головних гравців – коронярів і литовської еліти. Він наголошує на власній позиції української сторони та її ключовій ролі в постанові Речі Посполитої, адже за солідарних її дій із литовською елітою та жорсткої відмови від входження до Корони наслідки Люблінського сейму могли бути іншими. Натомість позиція волинян, що ґрунтувалася на розумінні своєї окремішності у Великому князівстві й вигодах від входження до Корони, вибила з рук литвинів карти для можливих торгів. Т.Кемпа детально зупиняється на причинах, які штовхали князів і шляхту українських теренів до об'єднання з королівством: вони тривалий час були відтиснуті від ключових позицій у Литві і як православні (за умовами Городельської унії), і як мешканці далекої провінції, обмежені в наданнях урядів, нерухомості переважно своєю територією. Звичайно, траплялися унікальні ситуації, як тримання православним князем Костянтином Івановичем Острозьким урядів гетьмана, віленського каштеляна, троцького воєводи, однак великий князь під тиском литвинів окремо застеріг, що воєводство князеві надавалося як виняток. Входження до Корони натомість забезпечувало українським князям і шляхті нові можливості – участь на рівних із представниками інших воєводств у політичному житті країни та збільшення потенціалу для кар'єрних і майнових очікувань¹². Остаточна ліквідація Сигізмундом Августом обмежень для православних у Литві привілеями 1563

¹¹ Литвин Г. Київщина, Волинь і Брацлавщина у 1569 р. ... – С.431.

¹² Тим більше, що матримоніальні пов'язання найвпливовішого на Волині князівського роду Острозьких на той час уже сягнули Корони: князь Ілля Острозький був одружений із Беатою Костелецькою, а його брат Василь-Костянтин – із Софією Тарновською. Про стосунок князів Острозьких до унії див.: *Кемпа Т.* Kniaziowie Ostrogscy wobec idei unii polsko-litewskiej w XVI wieku // Велика Волинь: Острогіана в Україні і Європі: Матеріали міжнародного наукового симпозиуму 29–30 червня 2001 р. – Т.23. – Старокостянтинів, 2001. – С.12–23. Про позицію руських князів і шляхти в переддень і під час унійного сейму див.: *Кемпа Т.* Magnateria ruska wobec unii lubelskiej (1569) // Białoruskie Zeszyty Historyczne. – Т.16. – 2001. – С.5–25; *Idem.* Rusini wobec unii lubelskiej: Czy ruscy mogli i szlachta chcieli ściślejszego połączenia z Polską w 1569 roku. – Unia lubelska. Unia europejska. – Lublin, 2010. – С.83–94; *Idem.* Możliwość i szlachta ukraińska wobec unii lubelskiej (1569) // Liublino unija: idea i jej tęstinumas / Unia lubelska: idea i jej kontynuacja. – Vilnius, 2011. – С.172–187; *Кемпа Т.* Волиняни і Люблінська унія 1569 року // Студії і матеріали з історії Волині. – Кременець, 2012. – С.240–265. Ширше про становище українських земель у Речі Посполитій див.: *Кемпа Т.* Ziemie ruskie inkorporowane do Korony w 1569 roku – obrębności prawnoustrojowe i postawy szlachty ukraińskiej (ruskiej) do połowy XVII wieku // Rzeczpospolita w XVI–XVIII wieku: Państwo czy wspólnota. – Toruń, 2007. – С.129–148.

і 1568 рр. в переддень Люблінського сейму 1569 р. була яскравою демонстрацією цих авансів і мала збільшити, як зауважував Ю.Бардах, ряди симпатиків унії серед руської шляхти¹³.

Люблінський сейм як незбіг очікувань: волинська «пристойна спілка» versus коронна «реституція»

Тож зупинімося на кількох подіях весни 1569 р. Нагадаю, що в ніч на 1 березня представники Великого князівства Литовського покинули Люблінський сейм на знак протесту проти намагань коронярів позбавити Литву ознак суверенності. Їхній приклад наслідували й волиняни, щоправда дехто без зайвого поспіху¹⁴. У відповідь на сеймі прозвучала пропозиція вилучити Волинь (Волинське, Брацлавське воєводства) та Підляшшя зі складу ВКЛ і приєднати їх до Корони. 5 березня король видав інкорпораційні привілеї. Інформацію про це було надіслано волинянам у вигляді королівського універсалу, яким князям та представникам шляхти наказувалося прибути на сейм для складання присяги на вірність королю й державі. Однак волиняни до Любліна не квапилися, почергово надсилаючи листи з відомостями про наглу хворобу, що спіткала чи не всіх без винятку регіональних достойників. 29 березня на своєму зібранні волиняни уклали петицію до короля, в якій заявляли, що загалом раді «пристойному сполку» з Коронаю, однак для них неприйнятний у цій справі примус – декрет чи наказ, адже вони люди вільні, рівні у правах із коронною «братією». Волиняни пропонували зібрати окремий сейм на кордоні свого воєводства й Польського королівства, де могли б обговорити умови унії. Позицію волинян К.Мазур потрактував як таку, що перебувала у фарватері литовської політики й була спровокована тиском на них литвинів із метою затягнути час¹⁵. На користь такого пояснення свідчать кілька листів, якими представники литовської еліти обмінялися між собою та з деякими волинськими князями. Волиняни на позір виявляли готовність координувати свої дії з литвинами та запевняли їх у своїй лояльності. Утім навряд чи можна напевно розраховувати у цій ситуації на щирість гравців. Т.Кемпа зазначає, що декларована солідарність волинян дисонувала з подальшими подіями – неочікуваною для литвинів поступливістю позірних союзників у питанні унії по прибутті їх до Любліна в кінці травня¹⁶. Звернімо увагу на фрагмент листа литовського земського підскарбія Миколая Нарушевича до віленського воєводи Миколая Радзивілла Рудого від 11 червня 1569 р., уже після включення до Корони Польської Київського воєводства, де він із гіркотою мав констатувати: «Підляшшани, без найменшого сумніву, самі прагнули того одірвання, але і по панах волинцях теж бачу, що [вони], не відчуваючи на собі великого тиску, самі до того

¹³ Bardach J. Od aktu w Krewie do Zaręczenia Wzajemnego Obojga Narodów (1385–1791) // Unia Lubelska i tradycje integracyjne... – S.18.

¹⁴ Скажімо, ще на тиждень затримався в Любліні князь Костянтин Острозький.

¹⁵ Mazur K. Nieznana petycja szlachty wołyńskiej do króla w dobie sejmu lubelskiego 1569 r. // Соціум: Альманах соціальної історії. – Вип.2. – К., 2003. – С.50.

¹⁶ Кемпа Т. Rusini wobec unii lubelskiej... – S.84, 93.

поспішили». Більше того, як зауважував підскарбій, саме вони виступали ініціаторами відмежування від ВКЛ Бреста й Пінська аж по річку Ясельду¹⁷.

У цьому контексті логічно інтерпретувати петицію як вияв суб'єктності волинської шляхти. Вона не заперечувала проти входження до складу Корони, однак розглядала цей акт не як «інкорпорацію», а як унію, зокрема й на власних умовах, запропонувавши себе як рівноправного самостійного партнера в перемовинах.

Волинські князі та шляхта, прибувши наприкінці травня, після тривалого зволікання, до Любліна, у відповідь на вимогу присягати на вірність королю й Короні висунули свої побажання. Спочатку послали від шляхти 23 травня «домовлялися – якщо мають присягати, аби також корона їм присягла»¹⁸, а наступного дня і князі погоджувалися присягати лише в тому випадку, якщо їм складуть присягу навзаєм король, пани-рада (сенат) і коронне рицарство, тобто всі репрезентанти Польського королівства. За такою схемою 1 липня відбулося присягання представників Корони й Великого князівства Литовського, тож чи не може ця вимога вказувати на розуміння волинськими князями і шляхтою входження до Корони як партнерського союзу? Чим були в такому разі унійні привілеї для української шляхти: мінімумом, отриманим із ласки, а чи компромісом поміж їхніми вимогами та позицією короля, коронних сенаторів і послів?

Коронний варіант передбачав приєднання Волині як акт реституції – повернення територій, що віддавна належали Польському королівству й були певний час від нього відірвані¹⁹. Ось таке пояснення прозвучало у відповідь на вимогу волинян взаємної присяги від короля та Корони. Волинська шляхта отримувала в результаті свого «повернення» ті права, якими користувалася їхня коронна «братія» як рівні з рівними. Ці права та свободи вже було підтверджено присягою короля, а коронна шляхта, своєю чергою, присягла на вірність йому й королівству. Тож українська шляхта, долучаючись до Корони, мала поклястися у вірності її репрезентантам, отримуючи

¹⁷ Ширше цитата звучить так: «[...] o Podlaszany nic nie wątpię, że sami tego pragneli oderwania, alie u po panach Wołyńcach tosz widzę, że tesz tak wielkiego gwałtu na się nie mieli, alie się sami pośpieszyli do tego. Jakosz i teraz: instigatorow większych nie masz przeciwko Litwie, iako panowie Wołyńcy, chociaż snać nie wszyscy (bo u Brześć Litewski wszystek u Pińsk także aże po Jasioldę rzekę odgraniczają do Corony)? A zwłaszcza pan Bokiej, którego panowie Poliacy, dla wielkiej wiadomości rzeczy, cronika zową» (див.: Археографический сборник документов, относящихся к истории Северо-Западной Руси. – Т.7. – Вильно, 1870. – С.44).

¹⁸ Дневник Люблинского сейма 1569 года: Соединение Великого княжества Литовского с Королевством Польским / Изд. О.Коялович. – Санкт-Петербург, 1896. – С.377 («domawialy, – gdi maуа przysyadz, aby thyz korrona onim przisieglą»). У підсумку того дня представники волинської шляхти присягнули. Серед них були: луцький земський суддя Гаврило Бокій (людина великих знань, якого називали «Хронікою»), господарський маршалок і володимирський городничий Василь Загоровський, володимирський земський суддя й активний учасник у майбутньому політичного життя волинян Богдан Костюшкович-Хоболтовський, луцький ключник, знаний парламентар під час перших безкоролів'їв і майбутній луцький староста Олександр Жоравницький, представники двох дрібніших князівських родин – Якуб Воронецький (зі Збаража) та Остафій Сокольський.

¹⁹ Там же. – С.378 («tho przislo za sprawiedliwym dekretem iego kroliewskiej moszczi, ze wroczyzc raczil, czo bylo zdawna koronnego»).

гарантований, спільний для всіх, набір «свобод і вольностей»²⁰. Як додав маршалок Посольської ізби від імені послів, наголошуючи на рівності обох сторін та прагненні коронярів до братерства: «Просимо, аби ваша милість не відмовлялися чинити згідно з повинністю своєю, адже сталося те за справедливим декретом його королівської милості, який вирішив повернути, що здавна було коронним»²¹.

Однак волинська шляхта мала власне уявлення про акт приєднання. Звичайно, можна припустити, що, вимагаючи від короля й Корони присяги, волиняни лише хотіли гарантувати собі «участь у всіх свободах і правах коронної шляхти»²², як і підляшани, котрі перед тим теж вимагали присяги від Корони. Однак події 24 травня підважують цю тезу. Того дня про вигому взаємної присяги заявила волинська еліта-князі – воєвода волинський Олександр Чарторийський, староста луцький, брацлавський і вінницький Богуш Корецький, київський воєвода, волинський маршалок і володимирський староста Костянтин Острозький, Костянтин Вишневецький. Спочатку князь Корецький наголосив у своєму виступі на договірному характері приєднання: важливо, аби присягали не лише ті, хто приєднується, а й «той присягав, хто кого до себе бере»²³. Далі князь Костянтин Вишневецький нагадав королю, що стосунки його предків уклалися з предками волинян згідно з правом, відповідно й нинішній монарх мав чинити так, щоб ні у чому не було порушено їхні вольності. Вишневецький заявляв: «Приєднуємося як люди вільні, аби не були в почитивості своїй шляхетській принижені, адже ми є народ такий почитивий, що жодному народові не поступимося, і чуємося в тому шляхетстві рівними кожному народові»²⁴. Отже волинський воєвода окреслив суб'єктність спільноти, що її він репрезентував, як окремого народу зі своїми власними «вольностями»-правами, а не частини, що поверталася до цілого.

Г.Литвин задається доречним питанням: який же народ мав на увазі князь? І відповідає: очевидно, «руський». Однак, на його думку, поняття

²⁰ Там же. – С.377 («nam niepotrzeb tego, abysmy waszmoscziom przysiegacz mieli, abowiem waszmosciow bierzemy na przysiegy na swe, ktoesmi przysiegy koronye, yz waszmosciow, jako braczya, do wsitkich wolnosci swich bierzemi; nyehczemy miecz nycz wieczei nad waszmosciow; przethoz nam tego niepotrzeba, bo wsitkiego szcenszczya wspolek z waszmoscziami uzywacz bedziemy, nieszczescia – takze, yakoz braczya, a czlonki yuz koronnimi»).

²¹ Там же. – С.378 («zawzdi rowni z rownego sie weseli, a my sobie waszmosciow za rowne bicz we wsem rownemi rozumiemy: przetho thyz z waszmoscziamiy braterstwa pragnieni. Prosimy, abyście sie waszmosczie z powinnoscy swey czynycz niewymawaly, gdyz tho przislo za sprawiedliwym decretem iego krolewskiej mosczy, ze wroczycz raczil, czo bylo zdawna koronnego»).

²² Halecki O. Przyłączenie Podlasia, Wołynia i Kijowszczyzny do Korony... – S.160.

²³ Дневник Люблинского сейма 1569 года... – С.381. Князь Корецький відповів: «Gdiz to wola wassei krolewskiej mosczy, abismi przysiege czynili, tedi prosimi, abi tez nam przysiega bila ucziniona od wassei krolewskiej mosczy y od rad koronnych y od riczerstwa, gdiz to iest slusna rzecz – kto komu przysiega, a do kogo przystaie, abi ten przisiagl, czo go do sibie bierze». Він також пояснив зволікання волинян із приїздом на сейм тим, що надісланий до них королівський лист було скріплено печаткою Корони, чого ніколи не було (цей аргумент став аналогічним раніше висловленому в березневій петиції волинської шляхти).

²⁴ Там же. – С.381–382 («Iz przistaiemi ludzje wolni, swobodni, abismi nie bili w zacznosciach swich slacheczkich unizeni, gdizesmi iest narod tak potczywi, iako zadnemu narodowi na swiecie naprzod nycz niedami, y czuiemi sie w tim, zesmi kazdemu narodowi sa rowni sliacheczstwem»).

«русь» і «руський» надто розмиті для того, щоб можна було говорити про опертя «руської національної програми» Вишневецького на певну територію чи етнічну спільноту. Зайве полемізувати з тезою про багатоаспектність поняття «русь» для останньої третини XVI ст., яке залишалося таким і для першої половини XVII ст., позначаючи, скажімо, сукупність православних у рамках Київської митрополії, себто в Короні та ВКЛ, а водночас спільноту трьох (а з появою Чернігівського воєводства – чотирьох) українських воєводств, чия суб'єктність виразно оприявлена на 1630–1640-ві рр. Тож чи не потрапляємо ми в лінгвістичну пастку, ототожнюючи розмитість означника з розмитістю/браком власної ідентичності в етнічних спільнот, що назагал називали себе «русинами»? Чи багатоаспектність поняття «руський народ» може напевно свідчити про те, що етнічні українці не відділяли себе від етнічних білорусів? Листування представників литовської еліти між собою й окремими волинськими князями під час унійних перегонів фіксує розуміння руською шляхтою єдності Київщини, Волині та Брацлавщини, а, можливо, і ширших етнічних теренів. Про належність до цієї спільноти заявила й шляхта Берестейського воєводства, для якої страх розірватися із «братією» інкорпорованих воєводств виявився сильнішим за можливе прощання з «ойчизною» – Великим князівством Литовським²⁵. Н.Яковенко, аналізуючи творення панегіричної та геральдичної традиції князів і шляхти українських теренів від 1570-х рр., зазначає, що в їхній ментальній географії за межами «свого» простору як політичної цілості «абсолютно і безальтернативно» залишалися російські й білоруські терени²⁶.

Утім князь Вишневецький не конче мав готову та вичерпну відповідь на питання, задане істориком, однак можемо констатувати існування вужчої спільноти «своїх» – волинян, брацлав'ян і киян, засвідчене дискусіями й подіями навколо Люблінської унії²⁷. В осерді прокресленої території, чий шляхетні обивателі надалі активно формуватимуть цю єдність, перебуватиме Волинське воєводство, зокрема і як «вітчизна» кількох десятків князівських родів. Характерно, що волиняни, клопочучись про приєднання Київського воєводства до Корони, твердили про належність Києва саме до

²⁵ Див., напр., про ширші претензії волинян на Берестя й Пінщину: *Литвін Г.* Київщина, Волинь і Брацлавщина у 1569 р. ... – С.427.

²⁶ Про окреслення території української «Русі», що обіймала руські воєводства Корони «від Києва до Львова», див.: *Яковенко Н.* Внесок геральдики у творення «території з історією»: геральдичні легенди волинської, київської і брацлавської шляхти кінця XVI – середини XVII ст. // *Її ж.* Дзеркала ідентичності: Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI – початку XVIII ст. – К., 2012. – С.175; *Її ж.* Топос «з'єднаних народів» у панегіриках князям Острозьким і Заславським (біля витоків української ідентичності) // *Її ж.* Паралельний світ: Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст. – К., 2002. – С.250–251. Авторка зазначає, що її дослідження «переконаливо заперечує поширену серед істориків думку, нібито сприйняття “Русі” як суцільного українсько-білоруського масиву розщепилося на Україну й Білорусію лише під час/внаслідок Хмельниччини» (див.: Там само. – С.250).

²⁷ Характерно, що шляхетні мешканці новоприєднаної коронної «русі» по Люблінській унії надійно «забудуть» про свою недавню «милу ойчизну», усіляко виявляючи вірність посталій Речі Посполитій уже за три роки по унії, у часи двох перших безкоролів'їв. Див.: *Lulewicz H.* Gniwów o unię ciąg dalszy: Stosunki polsko-litewskie w latach 1569–1588. – Warszawa, 2002. – S.162, 202.

Волині, а не до Русі, під якою у цьому випадку розумілися руські землі ВКЛ²⁸.

Власне, є ще одне питання, відповідь на яке поки що лежить у сфері гіпотез, однак принаймні сформулювати його варто: про які права «почтivityого народу» говорив князь Вишневецький у своїй промові? Претензії волинян на паритетність із Короною як окремого народу (чи частини народу) з власними правами, озвучені під час дебатів про унію, відкривають для істориків зворотну перспективу – потребу у скрупульозному дослідженні становища українських земель у складі ВКЛ та факторів, що могли сприяти формуванню у князів і шляхти цих теренів уявлення про свою окремішність²⁹. Можливо, варто детальніше придивитися до шляхетських прохань, звернених до короля в останні десятиліття перед Люблінським сеймом 1569 р. Чи не є, була, підтвердження великим князем у 1547 р. Волинського земського привілею, який до запровадження I Литовського статуту 1529 р. (загальнодержавного кодексу) регулював правові стосунки у Волинській землі, яскравим фактом важливості для волинян «свого» права, відмінного від решти територій ВКЛ?³⁰ Особливо у ситуації, коли це право вже перетворилося на символ.

Автор щоденника Люблінського сейму, цитуючи промову князя Вишневецького, перерахував ті «вольності», збереженням яких переймалися волиняни (а чи волинські князі) – передусім права князів як еліти, непорушність руської церкви та свободи совісті її вірних, недоторканність власницьких прав шляхти на нерухомість, тобто вилучення шляхетних обивателів Волинської землі з-під езекуції маєтків. Назагал вимог набиралося небагато, як констатують історики. Особливо порівняно з унійними привілеями, що прокреслили автономні «кордони» для трьох «інкорпорованих» воєводств, задекларувавши незмінність території, збереження в недоторканності права – II Литовського статуту, до якого могла вносити зміни лише місцева шляхта за погодженням із королем, руську мову як мову суду й адміністрації, рівність православної релігії з католицькою та заборону силоміць переводити її вірних в іншу конфесію, надання королем земських урядів лише місцевій шляхті³¹. Утім вимог волинян могло бути й більше, адже автор щоденника лаконічно підсумував їхні виступи: «Інші прохання подавали,

²⁸ Археографический сборник документов... – Т.7. – С.38.

²⁹ Перспективним видається дослідження тих актів, в яких мешканці Волині та Київщини формулювали свої потреби. Див., напр., статтю, присвячену аналізу прохань від волинян до великого князя напередодні Люблінського сейму: *Поліщук В.* Прохання представників Волинської землі на вальних сеймах Великого князівства Литовського 1547–1568 // Парламентська структура ўлады ў сістэме дзяржаўнага кіравання Вялікага княства Літоўскага і Рэчы Паспалітай у XV–XVIII стагоддзях: Матэрыялы міжнароднай навуковай канферэнцыі. – Мінск, 2008. – С.61–79. Цілку імовірно, що периферійне становище українських земель та осібність місцевої шляхти, її орієнтація на просування соціальними шаблями винятково в межах свого регіону, сприяли формуванню в неї окремої ідентичності.

³⁰ *Любаўскі М.* Очерк истории Литовского-Русского государства до Люблинской унии включительно. – Москва, 1910. – С.364–367. Дякую Д.Вашуку, який звернув мою увагу на цей факт.

³¹ *Volumina Constitutionum.* – Т.ІІ (1550–1609). – Vol.1 (1550–1585). – Warszawa, 2005. – S.221–232.

яких тут не писали, бо не потрібні були інші»³². Отож що саме автор уважав неважливим для фіксації та чому? Тому, що пунктів у «князівській програмі» було більше, аніж виявилось в підсумку в інкорпораційних привілеях, а чи волинські вимоги на сеймі звучали надто дражливо для коронних вух? У будь-якому разі очевидно, що претензії представників Волинської землі були більшими від зафіксованих у щоденнику Люблінського сейму.

Аналізуючи перебіг унії, варто пам'ятати, що історик, на відміну від учасників сейму, знає, чим закінчилися драматичні баталії, тож часто не зауважує інших можливостей, що відійшли в небуття під тиском різних обставин, зокрема ситуативних. Зволікання волинян із приїздом на сейм могло бути пов'язане не з їхнім «огляданням» на литвинів, а з обережним ставленням до непевного майбутнього, світоглядним упередженням щодо змін тогочасних людей, які творили нову реальність, щоразу шукаючи у *старовині* зразки для майбутнього. Опис сейму кінця травня 1569 р. навіть за лаконічності автора щоденника сповнений напруги справжньої драми. Учасники подій з обох сторін напевно не знали, чим завершиться справа унії, і ця непевність виразно проступала в низці деталей: у паузі, яку фіксував автор, що зависла по тому, як позиції та вимоги сторін (коронярів і волинян) було озвучено, однак жодна не погоджувалася на поступки; у нарадах короля із сенаторами після чергових заяв із боку непоступливих русинів; у стійкості князів у справі присяги («Ми приїхали добровільно, а не з примусу будь-кого»)»³³. Король серед гамору – коли посла намагалися вмовити волинян присягнути – заявив: «Дайте їм спокій, не вмовляйте їх, бо вони вільні присягати або не присягати, не робиться тут нічого з неволі, а лише за доброю волею. Якщо не хочуть, хай ідуть, а я вчиню згідно з правом»³⁴. «Чинити згідно з правом» у цій ситуації означало: спадковий володар – великий князь литовський Сигізмунд Август – мав можливість позбавити непокірних урядів і маєтків. Зайве говорити, що це був сильний аргумент, який і поставив крапку у справі Люблінської унії. Варто згадати, що в тексті королівського універсалу від 25 травня, надісланого на Волинь до всіх обивателів Волинської землі, «так рыцерского, яко теж и местского стану», із вимогою присягнути на вірність королю й Короні, звучало попередження: хто не присягне, «именя его, которые бы мел на Волини, конфишковат будем». А старости або їхні заступники були зобов'язані укласти список неприсяглих і вписати його до актових книг, віддавши виписи комісарові, «абысмы оттол ведати могли, против которым яко непослушным правомъ поступоват бысми мели»³⁵.

³² Дневник Люблинского сейма 1569 года... – С.382 («Jnnich prozb czynili, ktore sie tu niebissali, bo niepotrzebne bili drugie»).

³³ Там же. – С.384.

³⁴ Там же. – С.385.

³⁵ Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДАК України). – Ф.25. – Оп.1. – Спр.11. – Арк.252 зв. Луцька шляхта присягла 16 і 17 червня, міські урядники і представники міщанської (на маґдебурзькому праві) єврейської, вірменської та караїмської громад – 23 червня. Володимирські шляхтичі й міські урядники чинили присягу 16–18 червня. Водночас значна частина шляхти не з'явилася. Можливо, була непоінформована. Адже, як зазначено у запису про присягу, ті, хто не мав справ у місті, можуть до замку по кілька років не з'являтися (див.: Akta unii Polski z Litwą 1385–1791 / Wyd. S.Kutrzeba, W.Semkowicz. –

Претензії волинян на окремішність свого «почтивого народу» як цілком паритетного коронній шляхті в Польському королівстві, які можна ідентифікувати за пропозиціями, уміщеними до волинської березневої петиції, чи настійливими вимогами взаємної присяги на підтвердження власних вольностей, не мали шансів на реалізацію. І через початкові інтенції коронної шляхти, що гарячково шукала в королівській канцелярії та в давнішій історії підстав для твердження про споконвічну належність теренів Волинської землі та Київського князівства до Польського королівства, і через розтягнутість у часі приєднання до Корони окремих територій, де мешкав «почтивий народ» (Волині з Брацлавщиною й Київщини)³⁶. Годі у цьому разі було сподіватися на повноправне членство українських воеводств у новопосталій Речі Посполитій, куди Корона ввійшла вже зі своїми щойно набутими, «повернутими, прищепленими, впаяними в одне єдине і нероздільне тіло» частинами³⁷. Невипадково ця обставина – належність «Волинської, Київської та Підляської земель [...] до Польської Корони власне і здавна ще перед початком тієї унії» – була підкреслена в першому параграфі «Підтвердження унії між народами польським і литовським, скінченої на Люблінському вальному сеймі 1569 року», датованого 11 серпня того ж року³⁸. На цей факт звернув увагу своїх читачів і свідок тих подій Лукаш Ґурницький: «[...] унія відбулася, але не раніше, аніж король приєднав Підляшшя і Волинь до Корони»³⁹.

А однак звернімо ще раз увагу на акт присяги, проти якої виступали волиняни, мотивуючи свій спротив страхом обтяжити сумління кривоприсяжництвом. Адже, присягаючи королю та Короні, вони мали зламати попередню присягу великому князеві й ВКЛ. А порушення слова, де ґарантом виступав Бог, належало до категорії «смертних гріхів». У відповідь коронярі запевняли волинян, що візьмуть можливу «образу сумління» своїх «братів» на себе: згідно з тогочасними уявленнями більший гріх падав на того, із чієї волі вона чинилася, аніж на особу, що присягала з примусу⁴⁰. Очевидно, що Сигізмунд Август як великий князь мав «зняти» присягу зі своїх підданих, щоб вони могли присягнути йому як королю. Автор щоденника, проте, згадував про цей ритуал лише у зв'язку з присягою князя Романа Сангушка,

---

Kraków, 1932. – S.321–324, 325–328). Джерел, що засвідчили б спротив присязі на локальному рівні, немає. Найпізнішу зафіксовану в луцьких книгах присягу – Миколая Харленського з дружиною, було вчинено 11 липня згідно з королівським листом, в якому монарх наказував старості або підстарості прийняти від них присягу згідно з універсалом від 25 травня (див.: ЦДАК України. – Ф.25. – Оп.1. – Спр.11. – Арк.324 зв. – 325).

³⁶ Справа приєднання Київського воеводства, яку значною мірою зініціювали самі волиняни після присяги на вірність королю й Короні, викликала на сеймі дебати та остаточно була залагоджена після присяги князя Костянтина Острозького як київського воеводи 6 червня 1569 р.

³⁷ *Volumina Constitutionum*. – Т.ІІ. – Vol.1. – S.222, 228 (другий пункт інкорпораційних привілеїв Волинській землі та Київському князівству).

³⁸ *Ibid.* – S.243.

³⁹ «Skończyła się unia, lecz nie pierwiej, aż król Podlasze i Wołyń do Korony przyłączył» (див.: *Górnicki Ł. Dzieła wszystkie*. – Т.3: *Pisma oryginalne: Dzieje w Koronie Polskiej od r. 1538 do r. 1572*. – Warszawa, 1886. – S.235).

⁴⁰ *Starchenko N. Oath as Evidential Tactic in the Legal Procedure in Volhynia: Legislation and Practice (1566 – early 17th century) // Lietuvos statutas: Temides ir Klejos teritorijos*. – Specialusis «Lietuvos istorijos studijų» leidinys. – Т.13. – Vilnius, 2017. – P.259–277.

який спізнився та виголошував її окремо. 1 червня король як помазаник Божий перед цілуванням князем хреста поклав руку на голову укляклому перед ним гетьманові й тим звільнив його від попередньої присяги представників його роду великому князеві та князівству⁴¹. Примітно, що перший пункт привілеїв для Волинської землі й Київського князівства звучав так: король, «узавши на себе їх присягу», запевняв, що «то їм і їхньому потомству нічого і ні в чому і ніде не буде шкодити на вічні часи»⁴². На відміну від привілеїв Волинській землі та Київському князівству, у привілеї Підляській землі (другий артикул) зауважувалося лише, що підляшан король «випускає з юрисдикції» ВКЛ⁴³. А у завершальній частині привілеїв, виданих українським воеводством, зазначалося, що король гарантує всі їх пункти своєю присягою, натомість у привілеї Підляській землі монарх лише скріпив його своїм підписом і печаткою⁴⁴.

Важливість взаємної присяги для подібних «альянсів» зауважував і Миколай Нарушевич у своєму листі до віленського воеводи Миколая Радзивілла. Він, указавши на корисність для ВКЛ триматися унії на зразок привілею великого князя Олександра, тобто практично варіанту персональної унії, далі писав:

«Панове волинці, які самі так просто присягу Короні учинили, не забезпечивши собі наперед святою присягою взаємних зобов'язань від панів коронних, тепер уже до того прийти не можуть. Але те їм дано, аби, висадивши своїх депутатів, самі собі привілей написали, як найкраще і найкорисніше [для себе] розуміють. А його королівська милість із Короною обіцяли їм такий привілей дати. Наші [литвини], бачу, уважають, аби були взаємні зобов'язання, якщо до того прийде»⁴⁵.

Наостанок автор листа долучив текст присяги волинців. Примітно, що литвини ще на початку червня, менше, аніж за місяць до унії, розглядали можливість взаємної присяги з боку Корони як гіпотетичну. Звичайно, категорична відмова від присяги двох коронних станів, що представляли державу на сеймі (сенату й послів від шляхти), знизили рівень паритетності угоди між Польським королівством та українськими воеводствами. Однак поступка волинян, як зауважив Нарушевич, забезпечила їм можливість компромісу – пріоритетну участь в опрацюванні своїх привілеїв. Ця обставина, очевидно, і прислужилася постанові саме такого тексту, який був гарантований українським воеводствам королівською присягою. Він містив кілька моментів, що дозволяли трактувати його як унію поміж Руссю й Короною: і на рівні конкретних «прав і свобод», наданих українським воеводствам, і на рівні риторики, яка ввійде пізніше в арсенал аргументів на користь тези

⁴¹ Дневник Люблинского сейма 1569 года... – С.399–400.

⁴² Volumina Constitutionum. – Т.ІІ. – Vol.1. – S.222.

⁴³ Ibid. – S.217.

⁴⁴ Ibid. – S.219, 225, 231.

⁴⁵ Лист від 5 червня 1569 р. (див.: Археографический сборник документов, относящихся к истории Северо-Западной Руси. – Т.7. – С.41).

про Русь як третього члена Речі Посполитої (скажімо, широковживаний фрагмент привілею, де декларувалося приєднання українських теренів «як рівних до рівних, вільних до вільних [...] з усім і всіляким правом, панством і власністю»)⁴⁶. Г. Литвін, аналізуючи зміст привілеїв та процес їх узгодження на Люблінському сеймі, підсумовує, що за фактом «відбулося укладення своєрідного державного зв'язку між Коронаю та “поверненими землями” на підставі двосторонньої угоди»⁴⁷. Особливо це очевидно на фоні приєднання Підляшшя й тексту виданого для нього привілею, де йшлося про фактичне включення цих теренів до складу Корони. Водночас волинський і київський привілеї містили низку суперечливих риторичних формул, які, очевидно, були наслідком компромісних рішень руських парламентарів, що подали королю свій варіант 13 червня, і коронярів, членів принаймні двох комісій, які скликалися для доопрацювання привілею. Остаточний його варіант постав десь в останні дні червня⁴⁸. Скажімо, декларуючи поширення на населення цих теренів «всіх привілеїв, вольності, свобод Польського королівства», тобто правову уніфікацію, монарх водночас гарантував українським воеводствам збереження окремої від Корони правової системи, до якої могла вносити зміни лише місцева шляхта⁴⁹. А ствержуючи давню належність Волині та Київщини до Корони, король присягав не порушувати їхніх кордонів.

У першому пункті унійного акта між Польським королівством і Великим князівством Литовським було задекларовано, що землі Волинська, Київська й Підляська, які належали до Корони ще до завершення об'єднавчого процесу, прилучені до неї «коронним привілеєм *vigore restitutionis*, [...] як до власного тіла його властиві члени»⁵⁰. Утім так звану «реституцію» самі сучасники вважали унією, скажімо, вписуючи київський привілеї до Коронної метрики як «*privilegium unionis terrae et ditionis Kijoviensis cum Regno Poloniae*», або реєструючи шляхту, яка у Володимирі 16–18 червня 1569 р. «присягу о унею з Коронаю Полскою [...] вчинили»⁵¹. У тексті королівського універсалу від 25 травня, надісланого на Волинь із вимогою присягти всім обивателям Волинської землі на вірність королю та Короні, повідомлялося, що за попереднім королівським універсалом вони мали ставати «под унию» ще 14 травня⁵².

Трохи забігаючи наперед, зауважу, що у судових земських і ґродських книгах Волинського воеводства можна натрапити на згадки, де шляхта, боронячи свої права, посилалася на привілеї та «унію», яка прислужилася його постанові («за унею и сприсяженемь едности»⁵³). Водночас в одній і тій самій справі можна зустріти поняття «уніі»/«з'єднання» та «приєднання»

⁴⁶ Volumina Constitutionum. – Т. II. – Vol. 1. – S. 222, 227–228.

⁴⁷ Литвін Г. Київщина, Волинь і Брацлавщина у 1569 р. ... – С. 429.

⁴⁸ Про напружену роботу над привілеєм див.: *Kutrzeba S. Unia Polski z Litwą // Polska i Litwa w dziejowym stosunku*. – Warszawa, 1914. – S. 611.

⁴⁹ Volumina Constitutionum. – Т. II. – Vol. 1. – S. 224.

⁵⁰ Ibid. – S. 243.

⁵¹ Акта унії Polski z Litwą 1385–1791... – S. 325; Литвін Г. Київщина, Волинь і Брацлавщина у 1569 р. ... – С. 430.

⁵² ЦДІАК України. – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 11. – Арк. 252 зв.

⁵³ Там само. – Ф. 27. – Оп. 1. – Спр. 9. – Арк. 120 зв.

як синонімів: «доводили тежъ того свядецтва своего привилъемъ унеи» – «по зъедначенью и прилученью воеводства Волынского с Короною Полскою»⁵⁴. Широковживана була формула «ведле привилею, на унии в Люблине воеводству Волынскому даного»⁵⁵. Щоправда, мені зустрілася і згадка про «реституцію» у випадку, де сторона боронила вживання руської мови у судочинстві: «[Позов] мел быти писаныи руским писмом водле привилею, при реституцыйи до Корони воеводства Волынского в Люблини тисеча пятсот шестдесят девятого року даного»⁵⁶. А проте зустрівся й інший приклад: шляхта, апелюючи до люблінських привілеїв, мислила характер зв'язку Волині з Короною як «конфедерацію, которою ест злучоно воеводство Волынское с Короною Полскою»⁵⁷. Такий зв'язок мали творити рівноправні сторони: «панства Волынского [...] на унеи зъедночене се с Короною стало»⁵⁸.

Чи могла шляхта не помітити унії?

8 липня 1570 р. на сеймі волинські, брацлавські та київські послы звернулися до короля з проханням внести зміни в текст підтверджувального привілею на «вольності та права» Великого князівства Литовського, які були отримані в Любліні 1569 р. Послів не задовольняв фрагмент, де йшлося про приєднання до корони «Київських, Волинських і Підляських земель». Ось як звучав текст, що викликав нарікання: «[...] ні в чому не понижуючи привілеїв, [наданих] з приводу повернення Київських, Волинських і Підляських земель, які і щодо екзакуції, і в інших всіх артикулах мають бути збережені в силі та цілості на вічні часи».

Замість нього послы пропонували такий варіант: «[...] ні в чому не понижуючи привілеїв, наданих їм від нас [короля] згідно з усіма їхніми вольностями з приводу повернення до Корони тих земель, Київського, Волинського та Брацлавського воеводств; мають бути збережені [ті привілеї] і щодо екзакуції, яка їх ніколи не зачіпатиме, так і в усіх артикулах, в силі та цілості на вічні часи»⁵⁹.

Тобто послы, з одного боку, пропонували об'єднати Київське, Волинське та Брацлавське воеводства як реципієнтів привілеїв, вилучивши з цієї комбінації Підляшшя⁶⁰. З іншого – було зазначено різницю у характері приві-

⁵⁴ Там само. – Ф.25. – Оп.1. – Спр.31. – Арк.1160.

⁵⁵ Там само. – Спр.23. – Арк.341 (аналогічно: Там само. – Спр.22. – Арк.598, 1581 р.). Попри те, що «унія» могла в різних контекстах виступати синонімом «приєднання» як інкорпорації, а не з'єднання, усе ж варто пам'ятати про ширші конотації поняття «унія» як спілки рівноправних партнерів, котрі неминуче були присутні за будь-якого смислового навантаження.

⁵⁶ Там само. – Ф.28. – Оп.1. – Спр.18. – Арк.210.

⁵⁷ Там само. – Ф.25. – Оп.1. – Спр.21. – Арк.419 зв.

⁵⁸ Там само. – Ф.28. – Оп.1. – Спр.19. – Арк.526 зв.

⁵⁹ Akta unii... – S.384. Див. також: *Літвін Г.* Київщина, Волинь і Брацлавщина у 1569 р. ... – С.430.

⁶⁰ Нагадаю, що Брацлавське воеводство не отримало окремого привілею, а було долучене до привілею Волинській землі як його частина, тож текст підтверджувального привілею загалом взувався на реальну ситуацію – існування привілеїв Волинській землі, Київському князівству та Підляській землі. Така комбінація вписана й у перший параграф «Підтвердження унії» від

леїв, наданих Підляській землі й українським воєводствам: перша отримала свої права на Люблінському сеймі у зв'язку з приєднанням, решта – «згідно з усіма їхніми вольностями», тобто привілей лише закріпив права, якими населення цих теренів володіло раніше. А це повертає нас до питання про те, чим уважала інкорпораційні привілеї українська шляхта: лише долученням до коронних «свобод і вольностей», а чи гарантією збереження *своїх власних вольностей* і можливістю на цій підставі претендувати на осібне місце в новопосталій Речі Посполитій?

У відповідь на вимогу українських послів, канцлер і підканцлери відмовили, заявивши, що підтвердження («забезпечення») привілею для ВКЛ уже видане й оприлюднене (*публіковане*), тож до нього неможливо внести жодних змін. Цей аргумент не переконав послів і вони вимагали, аби в такому разі українським воєводствам було видано окремі підтвердження люблінських привілеїв, як це зроблено для Великого князівства Литовського. Для нас же важливий не лише зміст претензій, заявлених представниками української шляхти, а й сама поява цього акта. Він представляє королівський лист, виданий на прохання послів «для ліпшої віри і свідчення у братії», тобто його мали пред'явити послі своїм виборцям на реляційних сеймиках під час звіту про сейм та їхню діяльність. Отож послі напевно знали настрої, рівень обізнаності й очікування тих, чіми репрезентантами виступали, відповідно – дбали про доказ своїх клопотань із приводу додаткових гарантій для місцевих «вольностей». Мусили знати, що принаймні активна частина шляхетського загалу розуміє різницю між поняттями «надані привілеєм права» і «привілей, наданий згідно з усіма їхніми вольностями».

Десь наприкінці 1569 р., тобто трохи більше, ніж за півроку до цих «лінгвістичних» дебатів, шляхта Волинської землі зібралася на свій з'їзд у Луцьку для «слухання привілею». В останньому, одинадцятому, його пункті було записано, що всім тим «артикулам, свободам і вольностям» жодні акти, зокрема й ухвалені на сеймі, не можуть шкодити, гарантією чого служила королівська присяга. Поза сумнівом, на з'їзді мали витлумачити суть центрального питання приєднання українських воєводств до Корони – приєднання «до прав» чи приєднання «з правами». Дразливість самого факту зібрання волинської шляхти засвідчує відповідь короля 11 січня 1570 р. на її звернення, що було підготовлене в Луцьку. Першим пунктом королівського листа йшла довга тирада про те, що волиняни посміли «чинити собі з'їзди» «з великої сміливості та ваги» без погодження з монархом і відповідної його ухвали. І хоч мета зібрання була «добра та учтива» – «для слухання привілею», однак для всіх важливих справ є відповідний час і місце, тобто повітові сеймики. Натомість такі нелегальні зібрання, ішлося в королівському листі, дуже підозрілі, адже під виглядом «пристойних справ» можуть «діятися і множитися якісь шкідливі для Речі Посполитої бучки». Очевидно, що творці Речі Посполитої побоювалися хиткості своєї конструкції.

---

11 серпня 1569 р., де йшлося про приєднання до Корони Волинської, Київської та Підляської земель ще перед унією її з ВКЛ.

Ці дві події засвідчують, що українська шляхта не лише чула про унію, присягаючи на вірність королю й Короні по своїх воеводствах після ухвалення акта інкорпорації на Люблінському сеймі, а й була добре обізнана з текстами привілеїв. Цілком можливо, що шляхта збиралася для «слухання привілею» не лише наприкінці 1569 р., і не лише в Луцьку. Про те, як жваво шляхтичі обговорювали по міщанських садибах і корчмах важливі події, приїжджаючи до міста чи там мешкаючи, свідчить дещо пізніший епізод, пов'язаний із так званою образою королівського маєстату, яка трапилася у володимирській корчмі відразу по обранні на трон Сигізмунда III Вази⁶¹. Цим каналом інформації теж не варто нехтувати.

Водночас ці два епізоди додатково засвідчують, що центральним питанням у дискусіях на Люблінському сеймі з приводу приєднання українських воеводств було приєднання «з власним правом», що забезпечувало доволі високий рівень суб'єктності шляхетним мешканцям цих теренів, а чи приєднання «до права», тобто розчинення в Короні. Цей важливий перший раунд руська шляхта виграла, хоч і заплативши неминучими компромісними рішеннями.

Річ Посполита воєводства Волинського в обороні «свого» права. Люблінські привілеї versus уніфікаційні процеси

Король, відповідаючи на звернення волинян своїм листом від 11 січня 1570 р., відразу після тиради про недопустимість нелегальних зібрань торкнувся мовного питання. Волинська шляхта скаржилася, що коронна канцелярія, усупереч привілею, надсилає на Волинь листи, писані польською мовою. Волиняни хвилювалися не безпідставно. У луцькій гродській книзі за 1569 р. можна знайти кілька актів, написаних польською, однак перекладених і вписаних руською мовою: королівський універсал про присягу від 25 травня, універсал від 6 травня з вимогою негайно сплатити податки, королівський лист від 3 червня з Любліна у приватній справі Павла Брянського з його матір'ю Ографеною Хоревською з приводу розподілу маєтку Бряни; згадується також лист, писаний латиною, у справі про присягу подружжя Харленських⁶². Імовірно, що саме ці факти підштовхнули шляхту зібратися в Луцьку для ознайомлення з привілеєм. Тож підозри короля щодо протестного характеру волинського зібрання могли бути цілком умотивованими. У відповідь король обіцяв розпорядитися, щоб так надалі не чинили, а проте додавав: із канцелярії йому відповіли, що готують і видають листи тією мовою, якою бажають прохачі⁶³. П.Кулаковський інтерпретує королівську

⁶¹ Старченко Н. Образа королівського маєстату: волинські репліки останньої третини XVI ст. // Україна в Центрально-Східній Європі. – Вип.15. – К., 2015. – С.93–97.

⁶² ЦДІАК України. – Ф.25. – Оп.1. – Спр.11. – Арк.252–253, 297 зв. – 298, 260 зв. – 262, 324 зв. – 225.

⁶³ *Semkowicz W. Po wcieleniu Wołynia (Nielegalny zjazd w Łucku 1569 r. i sprawa językowa na Wołyniu) // Ateneum Wileńskie. – R.2. – №5/6. – 1924. – S.186–187.*

репліку як легітимацію порушення привілею персоналом канцелярії⁶⁴. Тож далі спробую проаналізувати, із чим могли зіткнутися (й зазвичай стикалися) особи, які «просили» про листи польською, коли надходив час пред'являти їх у волинських судах.

5 жовтня 1570 р. в луцькому земському суді адвокат Казимир Ледницький вимагав не брати до уваги королівський лист, писаний по-польському, який подав слуга холмського підкоморія Миколая Дзялинського – супротивника клієнтів Ледницького. У листі оповідалося, що Дзялинського не мають позивати до будь-якого суду, допоки він перебуває «на послужі господарській» і Речі Посполитої «в Інфлянтах». Присутні на «роках» королівські маршалки князь Лев Сангушкович Кошерський, Петро та Василь Загоровські, а з ними й уся шляхта, що зібралася у суді, «усилне о то мовили и за то жедали», аби такі листи, «противко волностямъ и свободамъ всихъ обывателей земли Волыньское», не приймалися, адже вони могли порушити привілей. Судді, зваживши на пораду, відхилили королівський лист, обґрунтувавши своє рішення пильністю задля збереження «вольностей і свобод»:

«[...] штобы *реч посполитая* на волностяхъ своихъ уближеня жадного не терпила, кгда ж привилеемъ земскимъ от г[оспо]д[а]ря к[о]р[о]ля его м[и]л[о]сти есть то обваровано, иж с канцляреи его к[о]р[о]левское м[и]л[о]сти в кождыхъ справахъ болшихъ и меншихъ листы писмомъ польскимъ на врьд и до каждыхъ особъ выдаваны быти не мають, с тыхъ слушныхъ причин, жебы тымъ *привилеи* волностей и свободъ н[а]шихъ всеи речи посполитое *нарушеня жадного не милъ*»⁶⁵.

Під поняттям «речі посполитої» напевно малася на увазі «річ посполита воеводства Волинського», як дещо пізніше окреслюватиме себе в подібних випадках волинська шляхта, боронячи «власне» право і свою суб'єктність. У підсумку Дзялинського визнали особою, що не з'явилася до земського суду.

Саме факт існування на момент Люблінської унії високої суб'єктності українських шляхти може пояснити цей та інші приклади з судової практики, де шляхта протестувала проти будь-якого порушення привілеїв, реального чи уявного⁶⁶. Примітно, що й у 1590 р. в аналогічній справі судді відреагували так само, як і в 1570 р. Іван Одинець заявляв, що лист, надісланий Криштофом Риминським через уповноваженого Комаровського з повідомленням про хворобу свою і дружини, не має братися до уваги, адже

⁶⁴ Кулаковський П. Канцелярія Руської (Волинської) метрики 1569–1673 рр.: Студія з історії українського регіоналізму в Речі Посполитій. – Острог; Л., 2002. – С.76.

⁶⁵ ЦДІАК України. – Ф.26. – Оп.1. – Спр.2. – Арк.238–240 зв.

⁶⁶ Низку прикладів із відстоювання свого права та своєї мови можна знайти: Кулаковський П. Канцелярія Руської (Волинської) метрики 1569–1673 рр. ... – С.51–85 (з деякими інтерпретаціями, щоправда, я не згодна); Mazur K. W stronę integracji z Koroną: Sejmiki Wołynia i Ukrainy w latach 1569–1648. – Warszawa, 2006. – S.364–386; Старченко Н. Честь, кров і риторика: Конфлікт у шляхетському середовищі Волині: Друга половина XVI – початок XVII ст. – К., 2014. – С.344–352.

написаний по-польському. Тож відповідачі були визнані суддями за осіб, які ухилилися від судового позову: «Не такие [листы], якобы ся годило, але писмомъ таковымъ, то есть полским, которое *водлугъ прав н[а]ших и привилію, на унии на сеиме в Люблине даного*, и коньстытуцьи на сеиме в року прошлом осмьдесятъ девятом у Варшаве учиненое, тутъ у воеводстве Вольнъском у каждого суду и права приимовано быти не маеть»⁶⁷.

Такі випадки не були рідкістю у волинських судах. Урешті шляхта не обмежувалася лише реагуванням на порушення привілею на регіональному рівні, а й зверталася зі скаргами до короля, причому не лише волинська. Так, київські шляхтичі у своїй петиції 1571 р. просили, аби вся офіційна документація та «кожна справа» згідно з привілеєм, «при сконченю унії» виданим, «не иншими литерами и словы, одно рускими литерами и езиком до земли Киевское писаны и выдаваны были». Щоправда, вони додавали й суто прагматичну аргументацію свого прохання: нерозуміння польської, якої їх не вчили. А водночас пропонували, аби привілей був перекладений і виданий під печаткою та підписом короля⁶⁸.

Це питання було озвучене волинською шляхтою й перед щойно коронованим Стефаном Баторієм на Торунському сеймі (19 жовтня – 29 листопада 1576 р.), про що довідуємося з відповіді короля, вписаної до луцьких земських книг:

«З стороны писма руского, ижъ просятъ, абы всякие sprawy их воеводства Вольнского руским писмом выдаваны и отправованы были, тые се водле потребы каждое с канцлерей к[о]р[оля] его м[и]л[о]сть не инакшим, одно руским писмомъ выданы и отправованы бываюут. Што ся дотычетъ справъ сполныхъ коронныхъ, которые ся звыкли были полским писмомъ выдавати и выдаваны до того часу были, росказати его королевская м[и]л[о]ст рачи на потом в таковыхъ всехъ справъ сполныхъ коронныхъ до воеводства Вольнского руским писмомъ преклады посылать»⁶⁹.

7 липня 1577 р. вже брацлавська шляхта листовно звернулася до короля через свого посланця Яцковського з приводу позивання окремих осіб на королівський суд польськомовними позовами. Брацлав'яни демонстрували на позір свою слухняність монаршій волі, пояснюючи, що ті позвані шляхтичі не могли прибути на суд через татарський напад. А водночас заявляли, що така практика «нам деет над право и волности наше, же листы з с канцлерее Вашеи королевской милости до нас писмом полскимъ выдаваюут», і пропонували на цій підставі звільнити «братію» від судового провадження. У підсумку автори листа, під яким стояли 22 печатки, «покірно» просили, аби король «при привилею и свободах наших нас заховати а до нас

⁶⁷ ЦДІАК України. – Ф.26. – Спр.7. – Арк.75 зв. – 78, 1590 р.

⁶⁸ *Z dziejów Ukrainy: Księga pamiątkowa ku czci Włodzimierza Antonowicza, Paulina Święcickiego i Tadeusza Ryłskiego.* – Kijów, 1912. – S.77.

⁶⁹ ЦДІАК України. – Ф.26. – Оп.1. – Спр.5. – Арк.72 зв., 1585 р. Сейм відбувався між 19 жовтня і 29 листопада 1576 р.

листы с канцлерее Вашеи королевское милости руским писмом выдавати росказати рачил»⁷⁰.

Така ж реакція очікувала і спроби запровадження до судочинства будь-яких нових елементів чи норм, навіть якщо їх появу вмотивовували нагальні потреби⁷¹. Прагматика, схоже, відступала там, де йшлося про підозри на порушення норм II Литовського статуту, чия недоторканність захищалася люблінськими привілеями. Волинська шляхта швидко засвоїла той факт, що лише вона сама має ексклюзивне право на внесення змін до статуту: «Мы те право сами только на себе и воеводство наше творимъ»⁷². І навіть король, як зауважував адвокат під час одного судового процесу на Волині, не може його порушувати: «Волна поправа статуту Великого князства Литовского воеводству Волынскому у привилею волынском, при оним на сойме Любелском даным, ест воеводству Волынскому позволена. Тогда покол тот статут стоит и в уживаню ест, [...] тогда не толко [...] суд який, але ани корол его милост того ламати, нарушати албо отменяти не може»⁷³.

Тож підозра на вторгнення до сфери «свого» судочинства коронних елементів відразу оприлюднювалася та наражалася на гостру критику. Як-от поява на Волині возних із питомо коронних територій (попри те, що генеральні возні вповноважені були виконувати свої функції на теренах усїєї Корони, а чи й Речі Посполитої). Так, у Володимирському гродському суді 5 квітня 1609 р. адвокат князя Олександра Заславського заявляв, що хоч возний і показав свій «автентик» на вознівство в межах Корони, однак у ньому не зазначено, що він може вручати позов на Волині, яка «право свое особное и звычайи правные мает». Далі правник уточнив, що під «правом» він мав на увазі привілей від 1569 р.: «Привилием униєю то остережено, иж водлугъ права, воеводству Волынському служачого, а не правом корунным обиватели тутошние сужоны и писмом руским sprawy их отправованы быти мають»⁷⁴.

Текст Люблінського привілею, на який посилалися під час судового процесу в разі порушення (а чи підозри на порушення) певних норм, схоже, належав до обов'язкового набору нормативних актів в адвокатському «портфелі». Так, адвокат Андрій Черневський, заперечуючи визнання у суді письмового свідчення возного, оформленого польською мовою, не лише посилався на привілей, а й продемонстрував його перед судом: «На то поведил, ачь уния воеводства Волынского с Короною Полскою дошла, але под право коронное не поддегает, на што показал привилеи любелски и конституцию краковскую, иж под тые поступки правные

⁷⁰ Semkowicz W. Po wcieleniu Wołynia... – S.188–189.

⁷¹ Ширше приклади цієї аргументації див.: Старченко Н. Волинська шляхта у боротьбі за «свое» право: втрати і здобутки (1569 р. – початок XVII ст.) // Феномен мультикультурності в історії України і Польщі. – X., 2016. – С.154–172. Див. також: Кулаковський П. Люблінська унія 1569 г. і еволюція правової системи українських воеводств Речі Посполитої // Проблеми інтеграції і інкарпарації у развітті Центральної і Усхідньої Ууропы у перыяд ранняга Новага часу: Матерыялы міжнароднай навуковай канферэнцыі, прысвечанай 440-годдзю Люблінскай уніі. – Мінск, 2010. – С.246–259.

⁷² ЦДІАК України. – Ф.25. – Оп.1. – Спр.47. – Арк.162, 1595 р.

⁷³ Там само. – Ф.27. – Оп.1. – Спр.5. – Арк.149, 1579 р.

⁷⁴ Там само. – Ф.28. – Оп.1. – Спр.41. – Арк.123 зв., 1609 р.

не подлегаєт воеводство Волыньское, але статутом Великого кн[я]зства Литовского судити се маєт»⁷⁵.

Будь-який акт, що міг бути витлумачений як порушення Литовського статуту, видається, викликав побоювання в можливості підваження легітимності привілею у цілому (створювався небезпечний прецедент). Саме таке розуміння демонструє фрагмент пізнішого полемічного тексту, де на правових аргументах вибудовувалася низка доведень: «Зміна одного права тягне за собою упадок усіх прав»⁷⁶ (детальніше про це див. нижче). Тож сторони й судді щоразу мали зважувати і приміряти ступінь ризику для «волинського права», яке могло бути порушене через найменші зміни. Відповідно, для «новин» шукалися аналогії у статutowих приписах. Так, скажімо, «шкрутинію» («scrutinium») – слідчу процедуру через опитування свідків, що ввійшла до волинських судів після ухвалення конституції 1588 р. – адвокати порівнювали з прописаним у статуті доведенням через свідків. Очевидно, що за деякими протестаціями приховувався звичайний прагматизм – спроби однієї зі сторін затягнути судовий процес на свою користь. Можна також витлумачити їх як спротив шляхти модернізаційним процесам і звичну орієнтацію на «старовину»⁷⁷. А водночас можливе й інше пояснення – боротьба за збереження власної суб'єктності в рамках Корони та, ширше, Речі Посполитої. Це виразно декларувалося у заяві волинського шляхтича, який наголошував, що у суді стереже не лише своїх маєтностей, а й «посполитыхъ правъ, свободъ и волностей того панъства Волинъского, абы ся [...] правомъ обчимъ и констытуцьями правъ и волностей нашихъ посполитыхъ не ламано»⁷⁸.

Адвокатська риторика з приводу недопущення норми, якої не містив II Литовський статут, могла сягати високого рівня осмислення права як фундаменту буття народу та важливості зберігати його в непорушності, хіба примножувати за рахунок монарших надань. Адвокат Іван Бобрикович наголошував, що у суді йдеться не про приватну справу його клієнта, а про те, «абы на потом нас и брати н[а]шое, и потомковъ н[а]шихъ таковыє речи над волности н[а]ши не потыкали», адже «їхні» предки вмiли не лише «потужно» берегти давні «свободи і вольності», а й збільшували наданнями від володарів за їхні заслуги:

⁷⁵ Там само. – Ф.27. – Оп.1. – Спр.9. – Арк.120 зв. Низку подібних прикладів можна знайти в моїй статті, присвяченій люблінським унійним привілеям як аргументу шляхти на захист своїх прав (див.: *Starzenko N. Unia lubelska jako legitymacja regionalizmu wołyńskiego (na przykładzie praktyki sądowej pierwszych pownijnych dziesięcioleci) // Unia Lubelska: idea i jej kontynuacja.* – Vilnius, 2011. – S.190–201). Копії привілеїв українським воеводствам було виготовлено 6 грудня 1570 р., як зазначалося, згідно з конституцією сейму 1569 р., в якій передбачалося, що копії видаватимуться тим, хто їх потребуватиме, під коронною печаткою (див.: *Akta unii...* – S.387–388).

⁷⁶ Архив Юго-Западной России, издаваемый комиссией для разбора древних актов (далі – Архив ЮЗР). – Ч.1. – Т.VII. – К., 1887. – С.523.

⁷⁷ Про ті зміни, які відбувалися у судовій практиці Волинського воеводства, та реакцію на них шляхти див.: *Старченко Н.* Волинська шляхта у боротьбі за «своє» право...

⁷⁸ ЦДІАК України. – Ф.28. – Оп.1. – Спр.23. – Арк.253.

«Не ку жадным приватом н[а]шимъ, [...] але наболшеи ку воли, праву, свободамъ и волностямъ н[а]шимъ, кгдажь каждое панство и кождыи народ не толко тут в панствах его королевское м[и]л[о]сти, але и в ынших панствах хрестянских, навет в земляхъ и народех поганских, з волностеи, прав и свобод своих веселятся. Немнеи тежь з веков давныхъ продкове н[а]ши, породевшия в обфитыхъ свободахъ и волностяхъ своих, не толко же, деи, бы их про неострожностьъ або недбалость свою упустит и в чомъ уменьшити мели, але за учтивыми поступками и заслугами своими у господарей своих, помазанцовъ Б[о]жих, от часу болшеи набывати и того добре а потужне стеречи умели, што се и нам, потомком ихъ, вцале и ненарушоне зостало»⁷⁹.

Легітимаційним ресурсом таких заяв виступав акт Люблінської унії: «Привилеи, на унии в Люблине нам даньи, права, волности и звычайи н[а]ши правные потвержают и во всемъ при моци зоставуют»⁸⁰. Однак важливим аспектом є і твердження про давність прав, наданих попередніми монархами, які лише були підтвержені на сеймі в Любліні. Навіть якщо припустити, що подібні заяви були передусім адвокатською риторикою, спрямованою на потребу конче виграти процес, немає сумніву – вони апелювали до знайомих загалу цінностей і виголошувалися за присутності великої кількості шляхтичів, які слухали, сприймали їх за зразок реагування в разі потреби, та принагідно відтворювали.

Звичайно, судова сфера – прагматична, тож напевно важко сказати, кого мав на увазі адвокат Іван Бобрикович у цитованій вище справі, говорячи про «наших» предків, які від народження володіли сумою прав, примножених за їхні славні вчинки «Богом даними» володарями. Чи йшлося лише про волинську шляхту, а чи ширше – про терени, долучені до Корони на Люблінській унії? Другий варіант цілком можливий. Нагадаю про вияв солідарності волинських, брацлавських і київських послів уже на сеймі 1570 р. На користь існування відчуття єдності між шляхтою трьох українських воеводств на той час свідчить також той факт, що з початком коронування Сигізмунда III Вази (1588 р.) конституції зазвичай ухвалювалися відразу для них усіх. На цей час припадає й поява протестацій на сеймах від послів цих воеводств проти поширення на них окремих загальнокоронних конституцій. Ми не знаємо, чим же вони аргументували свої заперечення, адже про них довідуємося з принагідних згадок у самих конституціях. Однак із великою долею ймовірності можна говорити про випробувані в місцевих судах прийоми – заяви про відсутність цих норм у II Литовському статуті, яким судилися українські воеводства згідно з люблінськими привілеями, тож – порушення самих унійних привілеїв. Можна, звичайно, припустити, що поштовхом до активізації протестацій на сеймах із приводу запровадження нових норм, яких

⁷⁹ Там само. – Спр.21. – Арк.696 зв. – 697.

⁸⁰ Там само. – Арк.697. Див. аналогічну заяву: «За приверненъемъ земли Волинское ку Коруне Польской данъ есть привилей, абы земля Волинская своимъ правомъ и статутомъ справовалася, и листы его кролевской милости до всехъ обывателей земли Волинское абы не инъшимъ языкомъ ани писмомъ, толко рускимъ писаны были» (див.: Там само. – Ф.25. – Оп.1. – Спр.23. – Арк.341, 1590 р.).

не знало «волинське» право, послужила Берестейська унія та спровоковане нею відчуття загрози для своєї окремішності. Однак ця гіпотеза потребує детальнішого дослідження. У будь-якому разі, наприкінці 1580-х рр. шляхта українських воєводств і її представники, схоже, уже узгоджували свої позиції перед сеймом і під час його тривання, а це засвідчує розуміння ними своєї єдності. З іншого боку, ця єдність вже мала бути очевидною і для гравців центральної політичної сцени, зокрема й через публічну позицію українських послів.

Отож судове повсякдення виявилось тією сферою, де, починаючи від Люблінської унії, мало не на щодень шляхта «приєднаних» до Корони українських воєводств відточувала аргументи на захист своїх прав і своєї території. Під час таких дискусій вона утверджувала стійке й цілком конкретне уявлення про себе як окремих політичний «народ». Цей процес ішов паралельно з інтелектуальними зусиллями слуг та клієнтів (переважно католиків і протестантів, «поляків» і нешляхтичів) значних княжих родів щодо творення ідеї князівського *сакрум* – віртуального простору влади руських князів-володарів над руськими теренами, які охоплювали на заході й Руське та Белзьке воєводства, тобто всю українську етнічну територію. На такий спосіб в останній чверті XVI ст., як вважає Н.Яковенко, закладався фундамент для руської ідентичності, паритетної польській. Ця картина суттєво підважує усталену в історіографії думку, що процес творення руської ідентичності йшов обіч із захистом православ'я, поставленого на межу існування Берестейською унією, а в основі конструйованої «руськості» лежав чи не винятково конфесійний чинник⁸¹.

Люблінські привілеї та концепт «руського народу» в полемічних наративах

Звичайно, Берестейська унія змусила проартикулювати складні питання, пов'язані з поняттям «руськості», значно детальніше, перенісши їх у центр публічних дискусій та боротьби наративів. Під пером православних авторів швидко категоризувалося й саме поняття «руський народ», і його місце поміж інших у Речі Посполитій. У боротьбі наративів було розширено ресурс аргументів на захист «старожитної руської віри», зокрема активно розпочалося «пригадування» давньоруського минулого⁸². Проте важливою їх частиною залишалося право, у тому числі й люблінські привілеї 1569 р., – підґрунтя шляхетської моделі окремішності українських воєводств. Т.Хінчевська-Генель у своїй статті, присвяченій правовим аспектам боротьби шляхти за «заспокоєння релігії грецької», коротко згадує про них⁸³. Однак присутність згадок про

⁸¹ Яковенко Н. Топос «з'єднаних народів»... – С.231–269; *Її ж.* Внесок геральдики у творення «території з історією»... – С.202–203.

⁸² Див.: *Затилюк Я.* Минуле Русі у київських творах XVII ст.: тексти, автори, читачі: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 2013.

⁸³ *Chyncewska-Hennel T.* «Do praw i przywilejów swoich dawnych»: Prawo jako argument w polemice prawosławnych w pierwszej połowie XVII w. // *Między Wschodem a Zachodem: Rzeczpospolita XVI–XVII w.* – Warszawa, 1993. – S.53–60.

люблінські привілеї та їх контекст у полемічній літературі досі детально не проаналізовано. Тим часом уведення цього параметра в дослідження може суттєво скоригувати наші відповіді на питання, що саме полемісти вклали в поняття «руський народ» та як за допомогою унійних привілеїв і «старожитних прав» викроювали місце для третього члена на вже сформованій мапі Речі Посполитої Двох Народів. Очевидно, що для подібного студіювання потрібний спеціальний фронтальний аналіз полемічних творів. У цій статті спробую попередньо продемонструвати перспективи такої дослідницької опції, узявши за основу тексти двох авторів (Мартіна Броневського й Захарії Копистенського), які згадували ці питання принагідно, та детально аналізуючи досить суперечливий наратив Мелетія Смотрицького, для якого формулювання «руський народ» набуло болісно-особистісного пошуку.

Твір «Апокрисис Христофора Філалета», що з'явився польською мовою невдовзі по Берестейському соборі (1597–1598 рр.), належав перу клієнта князя Костянтина Острозького, етнічного поляка та протестанта Мартіна Броневського⁸⁴. Із великою долею ймовірності можна стверджувати, що автор у своєму тексті відтворював уявлення про «руський народ» шляхти та інтелектуальної еліти Волині, того середовища, до якого на той час належав. Для Філалета православні – «церкви Орієнтальной Греческой сынове», «старожитной Греческой рели люде», духовні і світські – водночас мешканці Корони Польської, Великого князівства Литовського і «панствъ, до Корони належачих»⁸⁵. Легітимність «набоженъства старожитного хрестіянского» була забезпечена існуванням «правъ, привилеовъ и конфедерацій и присегъ»⁸⁶, тобто сукупністю вольностей, отриманих від «княжат Русских» і пізніше підтверджених польськими королями⁸⁷. Передусім це стосувалося, згідно з авторським твердженням, привілеїв, даних королем Сигізмундом Августом під час «повернення» Волинської землі та Київського князівства до Корони Польської, які містили пункт про рівність «Грецького і Римського закону» (в «Апокрисисі» цитувалися відповідні фрагменти обох привілеїв)⁸⁸. Далі автор звертався до Варшавської конфедерації (акта про релігійний мир), ухваленої на сеймі 1573 р. представниками «Великої і Малої Польщі», Великого князівства Литовського, «Кіева, Воляня, Подляша, земли Русской и прочая»⁸⁹. Попри неясність згадки про «Руську землю», її важко проінтерпретувати інакше, аніж збірну назву для Волинського, Київського, Брацлавського воєводств і Підляшшя, адже поряд із цими територіями фігурували Велика та Мала Польща, тобто власне Польське королівство, і Велике князівство

⁸⁴ «Апокрисис або odpowiedź na książki o Synodzie Brzeskim 1596». Руською мовою це видання побачило світ у 1598–1599 р. (див.: Русская историческая библиотека, издаваемая Археологической комиссией. – Т.7. – Кн.1: Памятники полемической литературы в Западной Руси. – Санкт-Петербург, 1882).

⁸⁵ Там же. – С.1034. Див. також: «нась, Греческой рели людей, особливе обывателей великаго князства Литовского».

⁸⁶ Там же. – С.1044 («за утверженемъ правъ, привилеовъ и конфедерацій и присегъ спокойне держано»).

⁸⁷ Там же. – С.1070.

⁸⁸ Там же. – С.1071.

⁸⁹ Там же. – С.1076.

Литовське. На ототожнення «Руської землі» саме з воєводствами, що були приєднані до Корони на Люблінському сеймі, указувала й наступна згадка, де автор, скаржачись на кривди вірних грецької церкви, звертався до короля як «присяглого сторожа прав і свобод», «абы, ведлугъ привилеовъ, *народови Рускому и Литовському* наданыхъ, урядовъ духовныхъ рели Греческой не затлумяль»⁹⁰. Очевидно, що малися на увазі люблінські привілеї, надані «литовському народові», котрий мешкав у ВКЛ, і «русському народові», тобто обивателям Волинського, Київського та Брацлавського воєводств. Складовою частиною обох народів були вірні східного обряду⁹¹: православний «зацний Руский а притомъ Литовский народ»⁹².

Отож в «Апокрисисі» коронні «панства», які містилися обабіч Великої та Малої Польщі – це «русська земля», населення якої має своєю складовою православних, точнісінько як і литовський народ, що мешкає у Великому князівстві Литовському⁹³. Відповідно, православні не складають окремого народу, натомість руський народ постає як сукупність мешканців Русі, шляхти та міщан, наділена на Люблінському сеймі 1569 р. окремими правами⁹⁴.

У «Палінодії» Захарії Копистенського (1621 р.) кілька разів зринала тема Люблінської унії як «зъєдноченя народу Роского зъ Ляхами»⁹⁵ і ширше – як рівноправного об'єднання трьох народів, «[...] правом вчным през кроля Августа всю реч посполитую народовъ и становъ Полскихъ, Роскихъ и Литовськихъ есть варовано и упривилеовано, и присягами на онъ часъ, и отъ наступуючихъ королевъ» стверджено⁹⁶. В одному з фрагментів, присвячених цьому сюжетові, поряд із Великим князівством Литовським і Короною Польською поставали Київ та Волинь (найімовірніше, згідно з привілеями): «[...] въ року 1569 на сейм въ Люблин, князство Литовское и Кіевъ и Волинь зъ королевствомъ Полскимъ зъєдночилися заедно быти, и еднихъ волностей и свободы заживати, и заровно тяжары поносити»⁹⁷. В іншому місці Копистенський об'єднував руські землі під назвою «Волинь», яка виступала партнером «Литви» й «Королівства Ляцького»: «гды Литва и Волинь з королевствомъ Ляцкимъ за кроля Августа свои зъєдночили панства»⁹⁸. А вже через речення автор, пишучи про те, що на Люблінському сеймі та пізніше королями під час коронацій були підтверджені привілеї, надані різним

⁹⁰ Там же. – С.1292.

⁹¹ Цікаво, що Філалет лише в поодиноких випадках говорить про руський народ як про сукупність православних. Скажімо, у польськомовному фрагменті: «*Azaż unia Florentska Ruskiego narodu duchowne z zwierzchności patryarchow Greckich była wyięła?*» (див.: Там же. – С.1171).

⁹² Там же. – С.1584.

⁹³ Про литовський і руський народ див. також: Там же. – С.1330.

⁹⁴ На існування в «Апокрисисі...» територіально-правової моделі руського народу звернула увагу Н.Яковенко (див.: *Яковенко Н.* Топос з'єднаних народів... – С.257).

⁹⁵ Русская историческая библиотека, издаваемая Императорской археографической комиссией. – Т.4. – Кн.1: Памятники полемиической литературы в Западной Руси. – Санкт-Петербург, 1878. – С.955.

⁹⁶ Там же. – С.1043.

⁹⁷ Там же. – С.1042.

⁹⁸ Див.: Археографический сборник документов, относящихся к истории Северо-Западной Руси. – Т.7. – С.38.

станам «руськими князями» (особливо щодо віри), водночас апелював до Варшавської конфедерації 1573 р. «становъ Полского и Литовского, Роского народу»⁹⁹. Тобто цілком очевидно, що у цих сюжетах Захарії Копистенського Русь поставала територіальною одиницею, окресленою люблінськими привілеями, а її мешканці різних станів складали спільноту «руський народ». Водночас останній в автора – це й сукупність православних, які мешкали в «панствахъ Корунныхъ и Литовскихъ, поготовю въ Рускихъ»¹⁰⁰. Очевидно, що й у цьому фрагменті йшлося саме про спільноту православних: князі Вітовт, Казимир, Олександр «дали Руси и Литвѣ, христіанскую вѣру ведле церкве востодной визнаваючимъ, привилеи и волности, варуючи имъ, абы вѣчными часы въ вѣрѣ своей без жадныхъ перешкодъ зоставали»¹⁰¹. Чи, скажімо, митрополит і п'ятеро владик, порушивши присягу, дану константинопольському патріархові, та перейшовши під зверхність папи, тобто вдавшись до кривоприсяжництва, говорили «іменем всього народу Руського», який нічого про те не відав¹⁰².

Отож у «Палінодії» Копистенський увиразнить рівноправне партнерство в Речі Посполитій трьох народів: «народъ Росскій многій и можный, зъ народомъ Полскимъ и Литовскимъ въ згоди и въ милости живучій, и повиновацтво зъ собою маючій; сполный межи ними о речи посполитой промысль, на войны згода, ровность и пошанованье вшелякое»¹⁰³. Це – політичні народи, рівні у своєму доступі до влади вирішувати державні питання. Територія, на якій проживав «руський народ» Копистенського, як і Мартіна Броневського, збігалася з межами трьох українських воєводств. Однак, як і у другого, у першого православні не складали окремого народу, а були частиною руського й литовського народів. Водночас у текстах цих авторів фіксується імпліцитне розуміння руського народу принаймні як католицького і православного, особливо в тих фрагментах, де вони цитували люблінські привілеї. Із цими на позір суперечливими конструктами в полемістів проблем не виникало.

Варте зауваги і твердження Захарії Копистенського про вічність і непорушність люблінських привілеїв, які, за автором, неможливо скасувати жодними іншими правовими актами, адже їх гарантовано присягою королів, Сигізмунда Августу і його наступників¹⁰⁴. На цій деталі як на базисі правового статусу вірних східного обряду після укладення Берестейської унії фокусує увагу Г.Литвин. Він зауважує, що проголошення унії церковними ієрархами на соборі в Бересті мало винятково синодальний характер і не могло анулювати акт конституційного рівня, якими були люблінські привілеї. Не міг позбавити православних свободи віровизнання й королівський

⁹⁹ Русская историческая библиотека... – Т.4. – С.1075.

¹⁰⁰ Там же. – С.1056.

¹⁰¹ Там же. – С.1033–1034.

¹⁰² Там же. – С.1055.

¹⁰³ Там же. – С.1146.

¹⁰⁴ «Тое право такъ есть важное и такъ вечное, же ему жадное вынайдоване, жадній привилеи, жадній конституції соймовыи, прешлыи и пришлыи, не могутъ и мочи не мають шкодити, и ни въ чомъ ублизжати вечными чась» (див.: Там же. – С.956). В «Апокрисисі...» теж зустрічаємо згадку, що Берестейська унія скасовує всі головні коронні права (див.: Русская историческая библиотека, издаваемая Археографической комиссией. – Т.7. – Кн.1. – С.1112–1113).

універсал від 15 грудня 1596 р., що затверджував унію. Натомість уніати не мали жодного привілею, який регулював би їхню релігійну свободу. Можна припустити, що вони перебирали на себе права вірних східної церкви, однак, як зауважує Г.Литвін, обґрунтувати цю правову колізію було не так просто, чим уповні скористалися православні¹⁰⁵.

Відновлення православної ієрархії спровокує на самому початку 1620-х рр. спалах полеміки між православними під зверхністю константинопольського патріарха та прихильниками «послушенства» папі. Найпалкішим захисником «старожитної грецької віри» виявиться нововисвячений єпископ, блискучий полеміст Мелетій Смотрицький. Тож за основу візьму його тексти початку 1620-х рр. у період його полеміки з уніатами. У найранішому з них – «*Verificatio niewinności*» (1621 р.) – Смотрицький, на відміну від попередніх авторів, спробував розробити конфесійну модель руського народу, ототожнивши його винятково з вірними православної церкви, а поляків і литвинів – із католиками: «Ми Русь східного послушенства і визнання – люди теє релігії Грецької Католицької: Панове Поляки і Литва Західного послушенства і визнання – Релігії Римської Католицької»¹⁰⁶. Територія цього конфесійного руського народу досить плинна, адже він мешкає «по всіх Коронних і Литовських Панствах і Руських»¹⁰⁷, що мало збігатися з Київською митрополією, а водночас – у «панствах наших руських» як сукупності адміністративно-територіальних одиниць¹⁰⁸. «Панства руські» в окремих випадках конкретизувалися як воеводства Волинське й Українське¹⁰⁹. Водночас у Мелетія Смотрицького з'явилося поняття «країни нашої Руської», схоже, як політичний концепт. Він стверджував: народ руський «старожитної релігії» – духовні і світські – на основі контракту з польськими королями отримав від них певні права, підтвержені монаршою присягою¹¹⁰. Права руського народу поширюються не лише на конфесійний народ (шляхту та «люди посполитий»¹¹¹), а й на всю його територію – країну Руську¹¹² («права країни нашої Руської»). Смотрицький підкреслював важливість для кожної країни зберігати в непорушності свої права і трактував будь-які зміни як нелегітимні¹¹³, застерігаючи, що зміна релігійних форм тягне за собою скасування світських прав: «Якби те, що королі їх милості, пани наші милостиві, під своєю присягою нам затвердили, самі порушили, залишилися б узагалі ні при чому, самі б усіх наших вольностей позбулися».

Водночас Мелетій Смотрицький у «Верифікації...» підкреслював, що власне право має лише руський народ «грецької віри». Тож піднесено

¹⁰⁵ Литвін Г. Правовий статус православної та унійної церков у Речі Посполитій у XVII ст. // *Його ж.* З народу руського... – С.169.

¹⁰⁶ Див.: Архив ЮЗР. – Ч.1. – Т.VII. – С.325.

¹⁰⁷ Там же. – С.301.

¹⁰⁸ Там же. – С.319.

¹⁰⁹ Див., напр., згадки про «воеводства Волинське і Українське» (Там же. – С.284, 293).

¹¹⁰ Там же. – С.342.

¹¹¹ Там же. – С.308.

¹¹² Там же. – С.309.

¹¹³ Натомість уніати «права країни нашої руської порушили та іншу незвиклу форму духовних прав до церкви руської запровадили, тому вони самі й та незвикла форма в нас важна не була й бути не може» (див.: Там же. – С.312).

виголошував: «Де хоч одне право, хоч одна конституція, хоч один привілей, який народові руському на послушенство західне і в обороні у нас релігії римської служить? Жодне – але всі служать людям релігії грецької послушенства східного»¹¹⁴. Утім патетика цього пасажу, згідно з яким народ руський поставав як моноконфесійна спільнота з окремими правами, що мешкає у своїй країні Руській, непрямо вказувала на існування іншої думки, з якою й полемізував Смотрицький. Хиткість такої конструкції «руського народу», схоже, розумів і він сам. У другому виданні «Верифікації...» автор відступив від своєї попередньої концепції та вказав ще на одну ознаку руськості – кров або походження, що єднає і православного русина, і русина-католика, тобто запропонував поряд із конфесійною етнічну модель народу:

«Не вироджується зі своєї крові той, хто міняє віру. Хто з руського народу римську віру приймає, не стає одразу ж іспанцем чи італійцем, а по-старому залишається шляхетним русином. Отже не віра русина – русином, поляка – поляком, литвина – литвином робить, а народження і кров руська, польська, литовська»¹¹⁵.

Власне, це твердження не стало винаходом Мелетія Смотрицького. Скажімо, до поняття народу як єдності крові раніше апелював і Ян Щасний Гербурт (католик із Перемишльської землі, чий предки були вихідцями з Силезії), подаючи свій голос на захист православної Русі «в Русі»¹¹⁶.

Як уже зауважувалося, для Мелетія Смотрицького існували ще два важливих чинники, окрім власної релігії і «крові», що виокремлювали руський народ із решти «обивателів» Речі Посполитої – наявність власних прав і території. У «Верифікації...» автор, з одного боку, стверджував, що свої права руський народ отримав від королів, які скріпили їх непорушність присягою, тим самим узявши на себе функції «опікунів, сторожів та оборонців» свобод і вольностей. А водночас він мимохідь указував на давнє існування «старожитних прав» русинів. У наступному творі – «Obrona Verificatiey» (1621 р.) – Смотрицький однозначно розв'язав цю дилему на користь існування в руського народу власних прав, наданих їм «руськими» князатами. Ці права польські королі лише підтвердили під час інкорпорації руських народів до Корони й Великого князівства Литовського. Автор майже точно цитував текст люблінських привілеїв Волинській землі та Київському князівству, «приєднуючи», однак, до Польського королівства не Волинь, Київщину і Брацлавщину з їхніми обивателями – волинянами, брацлав'янами чи киянами, а «Руську землю» та «народ Руський» – «як людей рівних до рівних, вільних до вільних». Характерно, що серед реципієнтів вольностей і свобод Люблінського привілею, себто народу руського, що

¹¹⁴ Там же. – С.341.

¹¹⁵ *Smotrycki M. Verificatia niewinności.* – Wilno, 1621. – S.60.

¹¹⁶ Він акцентував на своєму походженні від «зацного народу руського», «з якого і я, і дружина моя кров узяли» (див.: *Z dziejów Ukrainy...* – S.89). Добре знайомство з текстом Гербурта на той час демонстрував, скажімо, інший православний автор, Захарія Копистенський, розлого цитуючи його у своїй «Паліноді».

мешкав у Руській землі, виявляються рівною мірою «духовні стани *римського і грецького закону*». Приєднання руського народу до Корони подавалося проте як повернення власного і правдивого члена до раніше єдиного тіла та зрівнювання всіх і кожного, духовних і світських, «із честю, вольностями і свободами» цієї ширшої спільноти¹¹⁷. Відповідно, Смотрицький трактував долучення русинів до коронних прав як уніфікацію, відмову від своїх власних прав, однак це твердження стосувалося лише світської сфери, натомість духовні права церкви в «панствах коронних» паритетні римському костелові й не підлягають жодним змінам¹¹⁸. Щоправда, автор, задекларувавши на позір правову уніфікацію світської сфери, водночас підкреслив момент суб'єктності руського народу як співвласника колективного коронного спадку:

«Хіба то не *руське право*, коли король зволить говорити: “Приймаємо народи руські, як людей рівних до рівних, вільних до вільних усіх станів кожного згідно з його становищем, станом, достоїнством, усіх привілеїв, вольності свобод Королівства Польського, так, як інші обивателі Корони Польської нарівні уживати, постановляємо й чинимо”»¹¹⁹.

Наголошення на єдності світських прав для всієї Корони для Мелетія Смотрицького могло бути риторичним прийомом для виокремлення особливих прав православної церкви. Адже він не міг не знати, що одним зі здобутків українських воеводств на Люблінському сеймі було збереження у судочинстві «старого права» – II Литовського статуту. Цілком можливо, що Смотрицькому аргумент про особливі права православних у Польському королівстві міг знадобитися як відповідь на твердження уніатів у тексті «*Sowita wina*» (1621 р.): «У вільній Речі Посполитій, де всі уживають одного права, водночас веселяться з прав і свобод своїх, усіляка нерівність шкідлива». Тож, за автором, «панства руські», інкорпоровані до Корони, підлягають тим правам і звичаям, які на той час були в Короні; якщо ж православна церква має особливі права, то повинна на підтвердження продемонструвати свої привілеї¹²⁰. На цей чи подібний пасаж, схоже, відповів Мелетій Смотрицький, виділивши права старожитної руської церкви, підтверджені королем, як цілком окремішні.

У наступному своєму трактаті «*Elenchus*» (1622 р.) Смотрицький, окреслюючи «народ руський» через кривди, завдані йому в Литві та Білій Русі, очевидно мав на увазі православних. Д.Фрік, хоч і зауважує існування у Мелетія Смотрицького Русі як етнічного та політичного народу, однак схильний уважати, що все ж в основі виокремлення «народу руського» лежав конфесійний чинник¹²¹. Утім характерно, що Смотрицький,

¹¹⁷ Архив ЮЗР. – Ч.1. – Т.VII. – С.349–350.

¹¹⁸ Там же. – С.392.

¹¹⁹ Там же. – С.438–439.

¹²⁰ Там же. – С.452–453.

¹²¹ Frick D. Meletij Smotryc'kyj and Ruthenian Question in Early Seventeenth Century // Harvard Ukrainian Studies. – Vol.8. – №3/4. – 1984. – P.356, 358–359.

уживаючи лексему «народ руський», зазвичай уточнював: «народ наш руський, що перебуває під східним духовним послушенством»¹²². Тобто, з одного боку, у нього «церква наша руська» однозначно тотожна церкві східного обряду¹²³, натомість «народ руський» – поняття в багатьох випадках, схоже, ширше, ніж спільнота православних. Фрагмент з інкорпораційних привілеїв, процитований у «Obrona Verificatiey» – «духовні стани римського і грецького закону» – з'являється не випадково. В «Elenchus» Смотрицький зупинився на ньому дуже детально, розвинувши ідею руського народу не як монорелігійної спільноти, а єдності двох конфесій. Він, спираючись на інкорпораційний привілей, стверджував, що народ руський поділений на два «закони» – «грецький» і «римський». Обидві Русі володіють усіма правами та свободами Корони Польської, натомість у привілеї немає згадок про уніатську Русь, адже її документ не фіксував. Утім уніати теж належать до народу руського, хоч і відступилися від прав, наданих руській спільноті двох «законів»¹²⁴. «Русь уніатська» має визначитися: якщо вона Русь «закону римського», то повинна остаточно відмовитися від прав Русі «закону грецького». Смотрицький розвивав свою думку далі, стверджуючи, що русин, який переходить з однієї *legitimної* конфесії до іншої, лише змінює одне «руське» право на інше «руське» право:

«Якщо русин закону грецького стає русином закону римського, то тим самим він переходить із права, даного русі закону грецького, до права, даного русі закону римського. І навпаки, русин закону римського, стаючи русином закону грецького, через такий свій учинок переходить із права, даного русі закону римського, до права, даного русі закону грецького»¹²⁵.

Тож коли Смотрицький писав «весь народ наш руський, який є під послушенством східним»¹²⁶, це не конче означало, що він мав на увазі тотожність

¹²² Elenchus piśm uszczypliwych, przez zakonniki zgromadzenia Wileńskiego Świętey Troyce wydanych... // Архив ЮЗР. – Ч.1. – Т.VIII. – К., 1914. – С.604–605 (див.: «narod nasz Rusky, pod wschodnim posluszeństwem duchownym będący»).

¹²³ Там же. – С.609.

¹²⁴ Мелетій Смотрицький не відмовляв у «руськості» й уніатам (див.: Там же. – С.438, 441–442).

¹²⁵ Там же. – С.611–612 («Krol Zygmunt August, przywilej narodowi Ruskiemu pod czas inkorporaciey dając, ludzie narodu Ruskiego na dwa zakony dzieli: jedne być mienie zakonu rzymskiego, drugie zakonu graeckiego. A oboiego tego zakonu Ruś wszytkich praw, swobod y wolnosci y zawołania Korony Polskiej uczestnikami czyni»; «Takiey, iakiey wy iestescie, unitskiey rusi y prawa nasze nie znaią; nieznał y krol jego m. August, który to prawe ferował y rozdział ten między rusią a rusią poważny uczynił, bo o niey żadney zmianki w tym swym, narodowi Ruskiemu danym, przywileiu nie czyni, ale czyni o rusi zakonu rzymskiego y o rusi zakonu graeckiego. Ieśli wy ruś unitska iestescie, ruś zakonu rzymskiego, macie przestawać na prawie y wolnosciach rusi zakonu rzymskiego danych, a nam, rusi zakonu graeckiego, y prawom naszym macie dać czysty pokoy, bo do nich nie należycie, ponieważ nie iestescie tego zakonu graeckiego ruś, ktorego byli ci, którym to prawo iest dane»; «Zostaie który rusin zakonu graeckiego rusinem zakonu rzymskiego, tym samym przechodzi z prawa, rusi zakonu graeckiego danego, do prawa, danego rusi zakonu rzymskiego. Y wprzeciw, zostaie rusin zakonu rzymskiego rusinem zakonu graeckiego, tym samym swym postępkem przechodzi z prawa, rusi zakonu rzymskiego danego, do prawa, danego rusi zakonu graeckiego»).

¹²⁶ Там же. – С.614, 617.

«весь народ наш руський – під послушенством східним». Цілком можливо, що в авторській нараці йшлося лише про православну частину спільноти «руський народ», яка не дорівнює цілому.

Отож якщо підсумувати висловлені Мелетієм Смотрицьким у його полемічних трактатах 1621–1622 рр. тези, інколи досить суперечливі, то отримуємо таку картину: руський народ із давніх-давен мав старожитні права від своїх князів, а коли був зі своєю «країною Руською» інкорпорований до Корони Польської, то отримав права, спільні з усією Короною, зокрема власні права отримали русини православні й русини-католики. Наявність особної території і прав, що поширюються на все населення «країни Руської» «грецького й римського закону», перетворювало спільноту «руський народ» на політичний суб'єкт. Під «Руською країною», очевидно, розумілися три воєводства, яким належали інкорпораційні привілеї – Волинське разом із Брацлавським і Київське, що мало другу назву – Україна. Звичайно, русини жили й за межами «Руської країни» – це православні, а водночас ті, хто походив із руського народу. Очевидно, що поняття – «руський народ», «власні права», «інкорпораційні привілеї», «Руська земля» – були широкоживаними до Смотрицького, однак у результаті полеміки вони актуалізувалися, під впливом різних чинників (зокрема й аргументів супротивників полеміста) сповнилися напруги та вирости до рівня концептів. Суперечності, що трапляються по текстах Смотрицького, засвідчують інтелектуальний процес вироблення складних понять, які самі по собі сповнені суперечностей, що їх автор якраз і намагався подолати. Політична суб'єктність руського народу, що поставав під пером Мелетія Смотрицького, здобулася на своє завершення в тексті «Justificacia niewinności», поданому від імені православного духовництва на сейм 1623 р., і який традиційно атрибуують саме Смотрицькому. Автор виводив на авансцену три рівних народи Речі Посполитої – руський, польський, литовський. Він стверджував: руський народ, приєднавшись до Корони зі своїм власним правом і тим самим ставши одним цілим із двома іншими «вільними» народами, отримав «свободи» «поряд з їхніми милостями з двома народами польським і литовським, як із рівними, сидіти у сенаторській поважності, про добро своїх панств і вітчизни радитися, тішитися з належності до всіх достоїнств, прерогатив та урядів, свобод, прав і вольностей Польського королівства»¹²⁷. Свої права руський народ, зберігши в непорушності та отримавши їх підтвердження через королівські привілеї і присягу, має зберігати й надалі, до «кінця світу», поки існує сам руський народ і його «великі княжата»¹²⁸. Реципієнтами прав, які урівнювали руський народ із

¹²⁷ Архив ЮЗР. – Ч.1. – Т.VII. – С.515 («obok Ich M. zarowno z dwiema narodami Polskim i Litewskim w senatorskiej poważności siadać, o dobrym państwie ich a oyczyzny swej radzić, y ze wszystkich krolestwa Polskiego dostoięństw, praerogatiw, urzędow zawołani, swobod, praw, y wolności cieszyć się»).

¹²⁸ Там же. – С.515 («народ наш руський при княжатах своїх вольності тої набув, із нею до преславного Королівства Польського інкорпорований, її королі їх милості польські привілеями і присягою підтвердили, її він упродовж усіх минулих часів зберігав непорушною, її він має сьогодні втримати й перелити на своїх потомків, і переливати повинен за Божою поміччю поки триватиме він сам і його великі княжата, тобто аж до кінця світу. Із тою такою вольністю з вільними народами польським і литовським руський народ з'єднався в одне тіло та з однією

польським та литовським, згідно з люблінськими привілеями, постають князі, пани, шляхта, рицарство, духовні й міщани, себто всі стани. Очевидно, що тут ішлося не про конфесійні народи (литовці та поляки – католики, русини – православні). Автор говорив про політичні народи, ті, які вирішують державні справи на сеймах, зокрема як сенатори, дбаючи про добро «панств своїх і своєї ойчизни», де «панства», найочевидніше – це питомі території проживання трьох народів, що забезпечені окремими правами (себто Литва, Корона та «країна Руська»), а «ойчизна» чи Вітчизна – Річ Посполита¹²⁹.

На підтвердження своїх слів Смотрицький цитував Волинський і Київський унійні привілеї, однак вони, як і в раніших його текстах, поєднувалися в один, даний «усій Руській землі». Я.Пеленський, порівнюючи люблінські привілеї для ВКЛ та українських воєводств, зауважує відсутність в останніх будь-яких згадок про народ чи народи руські на відміну від привілею Великому князівству Литовському, яке населяють «народи литовські, руські, жмудські та інші»¹³⁰. Цілком імовірно, що брак згадки про руські народи у Волинському та Київському привілеях, отриманих на Люблінському сеймі, пояснювався домінуванням на той час саме коронного варіанту приєднання цих теренів як «повернення» частини до колись роз'єданого цілого. Смотрицький урешті виправив цю історичну помилку.

Наостанок він ще раз повернеться до питання про джерела права руського народу та підкреслить: король Сигізмунд Август надав руському народові не «нове якесь, ніколи не існуюче право», а затвердив «давнє їх право і старожитні звичаї», з якими вони були прилучені до Корони Польської¹³¹. Автор також нагадував про необхідність зберігати права як сукупність у недоторканності, адже «зміна одного права тягне за собою упадок усіх прав»¹³².

Отож і з коротких згадок у творах Мартіна Броневського та Захарії Копистенського про «руський народ» у контексті його стосунків із двома політичними народами Речі Посполитої – поляками та литвинами, і з напруженого пошуку Мелетієм Смотрицьким підстав для виокремлення третього члена «об'єднання», «руський народ» поставав передусім як поліконфесійна спільнота зі своїми правами на своїй території, а не розмита єдність вірних «старожитної релігії грецької», як прийнято вважати в доволі широкій історіографії¹³³. Власне, опертя цих оборонців православ'я на люблінські привілеї

головую пов'язався і сперся». Про «пов'язання» руського народу і його володарів-князів див.: Яковенко Н. Топос «з'єднаних народів»... – С.232–236.

¹²⁹ Д.Фрік зауважує, що Смотрицький уживав поняття «вітчизна» лише на такий спосіб (див.: Frick D. Meletij Smotryc'kyj and Ruthenian Question... – P.355). Утім попри кількісне переважання саме такої тотожності, у Смотрицького зустрічається й «Руська земля, ойчизна наша» (див.: Архив ЮЗР. – Ч.1. – Т.VII. – С.391).

¹³⁰ Pelenski J. Inkorporacja ukraińskich ziem dawnej Rusi do Korony... – S.237.

¹³¹ Архив ЮЗР. – Ч.1. – Т.VII. – С.524.

¹³² Там же. – С.523.

¹³³ Див., напр.: Chynczewska-Hennel T. Świadomość narodowa szlachty ukraińskiej i kozaczyzny od schyłku XVI do połowy XVII w. – Warszawa, 1985. – S.115 (авторка вважає погляди Мелетія Смотрицького дуже оригінальними, невластивими навіть освіченій частині руської спільноти, для якої саме православ'я було тим елементом, що визначав «народ руський»). О.Неменський зауважує, що критерії руськості у Смотрицького, вибудовані на етнічно номінованій території без прив'язки до церковних інституцій, дуже нагадують структури сучасної ідентичності,

як підставу суб'єктності руського народу спонукало саме до такої конструкції. Утім питання, як було представлено подібний концепт в інших наративах, і чи був він представлений, потребує ширшого дослідження.

«Руський народ» на політичній авансцені

Характерно, що в тексті «Суплікації», поданої на сейм 1623 р. від імені усіх православних мешканців Речі Посполитої, імовірно авторства волинського шляхтича Лаврина Древинського¹³⁴, знаходимо таке ж обґрунтування «руського народу», як і у «Виправданні невинності» Мелетія Смотрицького. Схоже, що писалися два тексти в одному колі. Можливо, що розмежування істориками тогочасної руської спільноти на окремі середовища – духівництво та шляхетський загаль, що виробляли свої специфічні моделі «руського народу», є радше дослідницьким методом, аніж реальністю. Адже духівництво, котре конструювало тогочасні знакові наративи, попри закиди недоброзичливців щодо його сумнівного (нешляхетського) походження, принаймні культурно виростало зі шляхетського середовища. Отож на початку «Суплікації» руський народ поставав як конфесійний народ, тобто сукупність вірних «руської» церкви східного обряду, якому чиняться кривди («видерті нам права, видерті свободи і вольності»)¹³⁵. Нав'язувані зміни, що стосуються церкви, нищать права народу руського¹³⁶, здобуті кров'ю «при боці княжат їх милості руських і королів польських»¹³⁷. Ці права було підтверджено в момент добровільного приєднання народу руського до польського народу й надалі гарантуються

однак уважає, що такі погляди були, по-перше, оригінальними, а по-друге – відображали не «формування у Смотрицького якихось нових певних форм ідентичності, нових концепцій руськості», а «метання, пов'язані з утратою старих понять і гострою потребою в отриманні нових» (див.: *Неменский О.Б.* *Формы русской идентичности у Мелетия Смотрицкого // Анфологион: власть, общество, культура в славянском мире в средние века. – Вып.12. – Москва, 2008. – С.312*). Щоправда, пізніше О.Неменський детально зупиниться на формуванні у православних полемістів концепції Люблінської унії як договору трьох рівноправних народів, де руський народ представлено всіма станами, що об'єднані у своєрідну корпорацію зі своїми власними правами і правовою історією. Дослідник говорить про унікальність такої концепції для тогочасної Європи, де руський народ нагадує модерну європейську націю. Утім, указуючи на конструювання православними полемістами протонаціональної ідентичності, він несподівано завершує свій аналіз твердженням, що ця протонація не була світським об'єднанням, адже членство в ній повністю обумовлювалося належністю до православної церкви. Попри існування, як на мене, й інших дискусійних моментів у статті О.Неменського, багато його спостережень безперечно цікаві (див.: *Неменский О.* *Протонационализм в западнорусской мысли первой половины XVII в. // Вопросы национализма. – 2013. – №3(15). – С.174–189*). Для С.Плохія теж «географічні кордони руської нації, конструйованої в перебігу церковної полеміки, збігалися з ареалом розселення русинів у польсько-литовській Речі Посполитій і територією канонічної юрисдикції київської митрополії». Він уважає, що релігійна солідарність руської еліти «була суттєво міцнішою за солідарність, що ґрунтувалася на історичних і правових засадах» (див.: *Плохий С.* *Походження слов'янських націй: Домодерні ідентичності в Україні, Росії та Білорусі / Пер. з англ. – К., 2015. – С.221–222*). Попри цей висновок, історик говорить і про спроби Мелетія Смотрицького роз'єднати релігію й етнічність, які, утім, не знайшли підтримки у спільноті (див.: Там само. – С.214).

¹³⁴ Був клієнтом князя Костянтина Острозького й ревним оборонцем православ'я (див.: *Supplementum Synopsis z Manifestatiją y Revelatiją // Архив ЮЗР. – Ч.1. – Т.VII. – С.585*).

¹³⁵ *Z dziejów Ukrainy...* – S.100 («wydarte nam prawa, wydarte swobody i wolności»).

¹³⁶ *Ibid.* – S.102.

¹³⁷ *Ibid.* – S.105.

королями. Руський народ, «великий і могутній, із народами польським і литовським у згоді та любові живуть та родичаються між собою»¹³⁸. Така громадянська згода («*zгода civilis unionis*») тримається на збереженні цілісності Вітчизни, «свобод, прав і вольності усіх трьох народів», інакше вона має шанс перетворитися на фікцію, унію між вовком і вівцею¹³⁹.

Отож конфесійний руський народ, задекларований на початку «Суплікації», перетворювався на народ політичний, що мешкає на певній території поряд із двома іншими народами («панства» «*Polonia, Lithuania, Russia*»¹⁴⁰) та володіє сумою прав, отриманих під час «інкорпорації». Автор також уточнював, що король Сигізмунд Август розділив «шляхту народу руського» інкорпораційним привілеєм на два «законои» – «римський» і «грецький». Відповідно, «не діється тому праву івалт, не призводить то до зневолення вольності, коли русин грецької релігії переходить з неї і стає русином релігії римської», адже «добровільно відступається від прав, які служать грецькій релігії, і зостається при правах релігії римської». Наводячи фрагмент інкорпораційного привілею, який підтверджував збереження честі й достоїнства князів обох «законоів», автор констатував: обидві частини руського народу володіють однаковим комплексом «свобод, вольності та прав»¹⁴¹. Себто руський народ поставав як політична спільнота, паритетна Польській Короні й Великому князівству Литовському. Членство в ній належало однаковою мірою і католикам, і православним, що мешкали на певній території (за винятком уніатів, яких не фіксував привілей, отже вони мали проживати в руських землях як іноземці).

Очевидно, що автор «Суплікації» добре розумів плинність поняття «руський народ», тож мав розмежовувати і його конфесійне значення, і політичне. Він давав собі раду з цією проблемою, зазвичай уводячи уточнення в тих випадках, де говорив про вірних східного обряду – «руський народ із релігії старожитної грецької»¹⁴², «народ руський релігії грецької»¹⁴³. В одному місці він удався до уточнення, яку саме «Русь» мав на увазі, через протиставлення: порушуються права, свободи й вольності «не всієї Русі, але лише Русі грецького набоженства під послушенством грецьким», які були надані привілеєм Сигізмунда Августа¹⁴⁴. Примітно, що перераховуючи міста Корони Польської та Великого князівства Литовського, в яких порушувалися права православних, автор не користувався на означення скривджених прикметником «руський», а називав їх «людьми набоженства старожитного грецького, які право» мають від польських королів та великих княжат литовських і руських¹⁴⁵.

¹³⁸ Ibid. – S.107.

¹³⁹ Ibid. – S.110 («Póki tedy jeszcze stoi zupełna, ku obronie całości Ojczyzny, swobód, praw i wolności wszystkim trzem narodom, tedy się ta zwady kość, fictitiae unionis, z pośrodku ich niech wyrzuci»).

¹⁴⁰ Ibid. – S.107.

¹⁴¹ Ibid. – S.105.

¹⁴² Ibid. – S.100.

¹⁴³ Ibid. – S.110.

¹⁴⁴ Ibid. – S.103 («nie simpliciter Rusi, ale specialiter Rusi greckiego nabożeństwa pod posłuszeństwem greckim»).

¹⁴⁵ Ibid. – S.108.

Тобто права, що їх отримали православні Київського, Волинського, Брацлавського воєводств, були поширені на всіх православних Корони і ВКЛ, однак не всі православні тотожні народу руському. Підпис під текстом «Суплікації» теж містив указівку на те, яка саме Русь скаржить на свої кривди: «Обивателі коронні і Великого князівства Литовського Русь релігії грецької старожитної послушенства східного».

Поширеність серед шляхти ідеї політичного «народу руського», ознакою якого було проживання на території українських воєводств та володіння «власними» правами, затвердженими під час інкорпорації, засвідчувала волинська сеймикова ухвала від 21 серпня 1632 р. Шляхтичі, зокрема католики і протестанти, заявляли, що з усіх правових порушень («ексорбітанцій») «руські» воєводства найбільшою мірою турбує проблема «заспокоєння релігії грецької», причому вона стосується не лише православних, а «нас усіх, народ руський». Тож волиняни вимагали, аби права були відновлені «totaliter, так, як містить привілей інкорпорації Київського, Волинського і Брацлавського воєводств»¹⁴⁶. Папський нунцій Вісконті в листі до понтифіка оцінював волинський сеймик як найдошкульнішу поразку церковної унії: «Найбільше мене однак обурило те, що у Волинському воєводстві, де велика кількість католицької шляхти, всі їхні (схизматиків) пропозиції пройшли без спротиву»¹⁴⁷. Хтозна, чи зрозумів нунцій той факт, що саме належність волинян-католиків до руського народу і їхня солідарність із «братією» виявилася сильнішою за конфесійну лояльність, а відновлення всіх прав «релігії грецької» означало збереження легітимності буття «руського панства». Очевидно, що не унія зазнала найдошкульнішої поразки, а сформована територіально-правова руська ідентичність здобула блискучу перемогу.

Немає сумніву, що у своїй знаменитій промові на сеймі 1641 р. Адам Кисіль, захищаючи право руських князів на вживання титулів, використав аргументи, добре знайомі на той час руському мовцеві. Як зауважив Ф.Сисин у своїй статті, присвяченій детальному аналізу цього тексту, у центрі уявлень Киселя про «старожитний руський народ» лежала концептуалізація «своєї» території та її окремого правового статусу, витвореного люблінськими привілеями¹⁴⁸. Князівські титули, цілком можливо, були для спадкоємного волинця тим, чим для руських католиків – права «старожитної грецької віри». Порушення привілею у частині, де король обіцяв збереження князям їхнього символічного капіталу – гідності, влучало, на думку тогочасних людей, по самому привілею та його непорушності, гарантованій королівською присягою монархів.

Адам Кисіль підкреслював, що право, тобто люблінський привілей, який поєднував чотири руських воєводства з Короною Польською, представляв собою договір двох народів. Це право було надане й підтвержене королями

¹⁴⁶ Архив ЮЗР. – Ч.ІІ. – Т.1. – С.203.

¹⁴⁷ *Kaczorowski W. Sejmy konwokacyjny i elekcyjny w okresie bezkrólewia 1632 r. – Opole, 1986. – S.59.*

¹⁴⁸ *Sysyn F.E. Regionalism and Political Thought in Seventeenth-Century Ukraine: The Nobility's Grievances at the Diet of 1641 // Harvard Ukrainian Studies. – Vol.6. – №2. – 1982. – P.167–190. У додатку – текст самої промови Киселя (див.: Ibid. – P.186–190).*

«не тій Русі, якої ще не було, а тій, яка вже була», і як окрема територія – руські князівства, і як народ – «руські сармати», що добровільно об'єдналися з «польськими сарматами». Право, яке мало регулювати становище Русі, за словами Киселя, включало у себе три фундаментальних вольності – свободу совісті, себто рівність *грецького закону з римським*, непорушність «стародавніх» почестей і достоїнств шляхти та князів, недоторканність власності. Однак усі ці права було порушено, відтак руський народ опинився «в ярмі неволі». Наостанок промовець ще раз нагадав про суб'єктність Русі й народу, до якого належав, у фрагменті, що сягав рівня метафори: «Ми приєдналися до нашої спільної Вітчизни не як до країни, але з країною, не до релігії, але з релігією, не до титулів і почестей, але з титулами й почестями»¹⁴⁹. Промова Адама Киселя цілком резонувала з позицією його предків на Люблінському сеймі, котрі, заявивши про себе як окремий народ, спромоглися отримати гарантії власних прав, що стануть підставою для розбудовування їхніми нащадками концепції Русі як третього члена Речі Посполитої.

Невипадково в інструкції послам від Волинського воеводства, датованій 7 січня 1645 р., знаходимо вимогу домагатися обрання маршалком (головуючим) у Трибуналі раз на три роки (поперемінно з представниками Малої та Великої Польщі) представника від воеводств, що судяться «Статутом і письмом руським». Волиняни заявляли, що в разі ігнорування їхніх вимог вони готові організувати власний трибунал у Луцьку, до чого прагнуть, зокрема, і через те, що коронярі зневажають їхнє право¹⁵⁰. Ідея окремої апеляційної інстанції для українських воеводств, яку не вдалося зреалізувати в 1578 р. (через непевні причини відбулася лише одна сесія Луцького трибуналу), виявилася досить живучою.

Цілком імовірно, що на середину XVII ст. руській ідентичності, у формуванні якої люблінські привілеї прислужилися важливим ресурсом, виявилася затісно в рамках, заданих для «почтивого» руського народу творцями Речі Посполитої на сеймі 1569 р. Затісно виявилася для шляхти, яка заявляла про паритетність руського народу з литовським і польським у політичній сфері; затісно – для православного духовництва, котре взорувалося у своїх претензіях на католицьких ієрархів, представлених на сеймі та у Трибуналі; затісно – для козаків, новоявленого «рицарства», яке претендувало на рівність зі шляхтою завдяки своїй військовій службі на захисті Вітчизни. У підсумку козацька шабля в розламі старої форми виявилася дієвішою від інтелектуальних наративів і парламентських способів боротьби політичних русинів-шляхти.

Про деякі історіографічні перспективи

Отож попри розпливчатість поняття «руськості», ті, хто вважав себе причетними до Русі, не переймалися винайденням нового точнішого

¹⁴⁹ Ibid. – Р.189.

¹⁵⁰ Архив ЮЗР. – Ч.II. – Т.1. – С.295.

самоозначника, а намагалися закріпити за собою старий, конкретизуючи його на той спосіб, який увиразнював їхнє правонаступництво й щодо руської землі-території, і щодо символічних ознак руськості, зокрема давньої руської спадщини. Засоби монополізації, попри зазвичай міфічне зображення минулого, були цілком сучасними. Символічні аргументи відступали там, де в полеміці вимагалось покласти на стіл останній і найвагоміший доказ – право. Ним якраз і володіли три руських воеводства (а з 1634 р. – уже чотири), моделюючи його частини так, як того вимагав момент. Люблінські привілеї були тим матеріалом, який скріплював українські воеводства в окремий регіон – як руський народ на своїй території, водночас сепаруючи його від іншої «руси», що мешкала у Великому князівстві Литовському й Короні Польській. Однак чи були ці території поза виокремленою привілеями «легітимною» руссю рівною мірою «чужої»/«свої» для неї? Себто чи вважалася *коронна русь* більшою мірою своєю, аніж *русь* Великого князівства Литовського?

Проведене Н.Яковенко дослідження процесу конструювання клієнтами князя Костянтина Острозького в кінці XVI ст. князівського сакрум – віртуальної влади законних господарів політичної Русі, демонструє збіг українських теренів у складі Корони (включно з Руським і Белзьким воеводствами) з уявною руською «державою»¹⁵¹. Видається, проте, що панегіристи не стільки конструювали територію Русі під владою своїх питомих руських князів, скільки вишивали за вже готовою канвою. Існування уявлень про єдність руських (українських) земель, що нарешті опинилися в одній державі – Польському королівстві, попри майже двохсотлітнє існування в межах різних державних утворень, насправді засвідчив ще період перших двох безкоролів'їв (1572–1576 рр.). Так, белзький староста Ян Замойський у своєму листі до Якуба Гербурта в листопаді 1572 р. пропонував перед скликанням сеймиків 13 грудня в межах усїєї Корони зібрати з'їзд руських воеводств для подальших солідарних дій, «аби окремо про те радячися, ті землі не розірвалися»¹⁵². Ця спільнота обіймала Руське, Белзьке, Подільське, Волинське, Брацлавське та Київське воеводства. Далі майбутній канцлер підкреслював давню традицію спільного врядування цих земель: «[...] у такий час і в таких речах за предків наших ті всі воеводства не окремо, а разом радилися про себе і свої вольності»¹⁵³. Показовим було й утягування шляхтою Руського, Белзького воеводств своєї волинської «братії» в політичне життя новопридбаної «Ойчизни» під час двох перших безкоролів'їв та опіка над нею. Прикметна спроба монтування холмськими шляхтичами спільного руського минулого з волинянами. Так, 29 вересня 1572 р. холмська шляхта, зав'язуючи конфедерацію та шукаючи підґрунтя такої практики в минулому, «згадувала» конфедерацію 1436 р. на річці Раці. Про цю подію відомо хіба те, що її проголосило Руське воеводство. Утім в ухвалі холмської шляхти підкреслювалося: поряд із предками

¹⁵¹ Яковенко Н. Топос з'єднаних народів... – С.250–251.

¹⁵² Archiwum Jana Zamoyskiego, kanclerza i hetmana wielkiego koronnego. – Т.1 (1553–1579). – Warszawa, 1904. – S.15 («aby roznie o tem rządząc, the ziemie nie zerawali się»).

¹⁵³ Ibid. («pod taki czas i w takowych rzeczach tedy za przodkow naszych te wszystkie woiewodztwa spolem o sobie i o swych wolnosciach, a nie osobno radzili»).

шляхти з різних земель Руського воєводства (Холмської, Перемишльської, Галицької, Сяноцької) стояла подільська та (sic!) волинська шляхта. Тож на знак цієї давньої єдності сеймик постановив вислати послів для координації дій: Амброзія Жулинського – до Київського, Волинського і Брацлавського воєводств, Щасного Луговського – до Руського й Подільського, Яна Замойського – до Белзької землі¹⁵⁴. Таким чином було окреслене коло «своїх», які у ситуації небезпеки мали виявляти солідарність і триматися разом. «Літописець» подій перших безкоролів'їв Свентослав Ожельський згадував про домовленість взаємодопомоги поміж руськими воєводствами (русини, подоляни, белжани, кияни, волиняни) на елекції 1575 р.¹⁵⁵ Тож спеціальне дослідження ширшої єдності, аніж воєводства, на які поширювався Люблінський привілей – ще попереду.

Очевидно, що окремого студіювання вимагає проблема ідентичності тієї шляхти, що не була етнічно руською, яка прибувала на Волинь чи Київщину й закріплювалася тут, отримавши нерухомість в українських воєводствах завдяки службі місцевим князям і панам, або через королівські надання, переважно за воєнні заслуги¹⁵⁶. Зауважу, що повноправними «громадянами», які могли брати участь у всіх самоврядних інституціях воєводства, уважалася лише осіла шляхта (та, що володіла нерухомістю) в межах цієї адміністративно-територіальної одиниці. Володіння землею формально перетворювало прибульця з території Корони чи Литви на «громадянина» «речі посполитої» воєводства Волинського, Київського чи Брацлавського, себто «політичного русина» (своєрідне «*gente polonus natione rutenus*»). На нього поширювалися всі права, надані «обивателям» українських воєводств люблінськими привілеями, однак ми не знаємо, що діялося з ідентичністю таких новопосталих «русинів». Відповідь на це питання зазвичай перебуває у сфері гіпотез, адже через брак відповідних джерел ми «не чуємо» голосу пересічного шляхтича. Однак спостереження за *малими* людьми, що прибували на Волинь із Корони в пошуках кращої долі, засвідчує швидку вмонтованість частини з них у шляхетську спільноту. Ті, кого нам вдається «побачити», це переважно люди, так чи інакше пов'язані з судовою сферою, яка пропонувала досить швидкий шлях до отримання бажаного. Однак у судівництві обов'язковим було знання руської мови й тонкощів руського судочинства (статут, судова практика), що жодним чином не ставало на заваді активним прибульцям. Очевидно, що лояльності та мережа зв'язків, які формувалися впродовж їх перебування на Волині й отримання в підсумку нерухомості – перепустки до світу повноправних членів шляхетської корпорації – витворювали з них «політичних русинів». Вони у судах, на сеймиках і сеймах нарівні з етнічними русинами відстоювали інтереси своєї «руської» корпорації як її частина. Г.Литвин зауважує, що багато з прибульців на Київщину і Брацлавщину, особливо ті, хто діставався до земських і ґродських урядів, зазвичай

¹⁵⁴ Akta sejmikowe ziemi chełmskiej 1572–1668. – Lublin, 2013. – S.26–28.

¹⁵⁵ [Orzelski S.] Bezkrólewia ksiąg ośmioro, 1572–1575 / Przel. W.Spasowicz. – T.1. – Petersburg, 1856. – S.285–286.

¹⁵⁶ Litwin H. Napływ szlachty polskiej na Ukrainę 1569–1648. – S.121.

втрачали зв'язок із теренами походження, а часто й цілковито асимілювалися¹⁵⁷. Як ілюстрацію цієї тези можна пригадати фрагмент листа Станіслава Оріховського до папського нунція Джованні Франческо Комендоні (1564 р.), в якому він розповідає про своїх предків польських шляхтичів, які, одружившись із русинками та осівши в Руській землі, перетворилися на руських воїнів. Себто Оріховський пов'язував свою руськість із походженням і територією проживання/осілістю¹⁵⁸.

Отож у підсумку можна сказати, що виразно сформовані на середину XVII ст. політичні претензії руської шляхти підважують тезу про її уніфікацію з польською та пріоритетність загальношляхетської станової свідомості над регіональною руською. С.Плохій у своїй праці, присвяченій формуванню домодерних ідентичностей в Україні, Росії та Білорусії, зокрема й «руській» у Речі Посполитій, спираючись на студії Д.Алтоена, акцентує увагу на тому, що ця та аналогічні концепції були, схоже, винаходом модерної української й польської історіографій XIX ст. як інтелектуальних національних проектів¹⁵⁹. А це ставить сучасну вітчизняну історіографію перед викликом – розірвання з традиційним підходом до історії Речі Посполитої як чужої, де український народ, за М.Грушевським, перебував або у стані пасивного об'єкта чужої «управи», або «в більш, а чи менше виразній та гострій опозиції до цієї чужої управи»¹⁶⁰. Шляхетський проект руського народу як політичної «нації» зі своєю територією і своїм правом у складі Речі Посполитої, себто зіпертий на руськість як територіально-правове поняття, окреслив спільноту русинів як поліконфесійну, поліетнічну, полікультурну. Цим самим таке минуле ви- ставляє бар'єри для звичного поділу історії на свою й чужу за традиційною мовною, становою чи конфесійною ознаками. Воно змушує «одомашнювати» Річ Посполиту як країну багатьох народів і провокує до писання її історії з «українським обличчям». Себто не до автоматичного засвоєння чужого й перелицьовування його на новий кшталт, а до інтелектуальних дослідницьких зусиль над пошуками та вичленовуваннями «своїх» і «свого» в багатоманітні минулого – мирного, конфронтаційного чи переважно ситуативного.

Водночас маємо визнати: той варіант української історії, у центрі якого козацький стан – це історія, написана переможцем, незалежно від наших оцінок цієї перемоги. Вона – лише частина українського минулого. Козацький стан за допомогою шляхти, що складала значну частину його верхівки, на середину XVII ст. монополізував шляхетський проект руського народу, що- правда суттєво його урізавши. Тим самим було практично перекреслено можливість для руської шляхти, яка залишалася в межах Речі Посполитої, надалі апелювати до своєї руськості в політичній сфері без ризиків бути звинуваченими у зраді своєї Вітчизни. Урешті серед неї виявилися й волиняни, чий князі та шляхта на Люблінському сеймі заявили про себе як окремий

¹⁵⁷ Ibid. – S.156–157.

¹⁵⁸ Див.: Плохій С. Походження слов'янських націй... – С.189. Про «політичну литуанізацію» поляків див.: Zakrzewski A.B. Jeszcze o Polakach w Wielkim Księstwie Litewskim w XIV–XVIII wieku // Przez Kresy i historię po obrzeża polityki. – Т.1. – Toruń, 2011. – S.258–266.

¹⁵⁹ Плохій С. Походження слов'янських націй... – С.184–185.

¹⁶⁰ Грушевський М. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. – Т.1. – К., 1991. – С.16.

народ зі своїми власними правами і свободами. Події вже цілком іншої – модерної – доби української історії з її героями, що «віднаходили» своє українське минуле, тим часом дедалі нагальніше вимагають серйозних досліджень річпосполитської України XVII–XVIII ст.

REFERENCES

1. Bardach, J. (1999). Od aktu w Krewie do Zareczenia Wzajemnego Obojga Narodów (1385–1791). *Unia Lubelska i tradycje integracyjne w Europie Środkowo-Wschodniej*, 12–44. Lublin. [in Polish].
2. Bilous, N. (2010). Lublins'ka uniiia 1569 r.: istoriografichni pogliady ta interpretacii (do 440-richchia lublinskoj unii). *Ukrains'kyi iustorychnyi zhurnal*, 1, 65–83. [in Ukrainian].
3. Borzęcki, J. (1999). Unia lubelska jako czynnik kształtowania się ukraińskiej świadomości narodowej. *Unia lubelska i tradycje integracyjne w Europie Środkowo-Wschodniej*, 60–83. Lublin. [in Polish].
4. Chynczewska-Hennel, T. (1985). Świadomość narodowa szlachty ukraińskiej i kozaaczyń od schyłku XVI do połowy XVII w. Warszawa. [in Polish].
5. Chynczewska-Hennel, T. (1993). «Do praw i przywilejów swoich dawnych»: Prawo jako argument w polemice prawosławnych w pierwszej połowie XVII w. *Między Wschodem a Zachodem: Rzeczpospolita XVI–XVII w.*, 53–60. Warszawa. [in Polish].
6. Chynczewska-Hennel, T., Jakowenko, N. (2000). Społeczeństwo – religia – kultura. *Między sobą: Szkice historyczne polsko-ukraińskie*, 111–151. Lublin. [in Polish].
7. Frick, D. (1984). Meletij Smotryc'kyj and Ruthenian Question in Early Seventeenth Century. *Harvard Ukrainian Studies*, 8(3/4), 351–375.
8. Grześkowiak-Krwawicz, A. (2018). Dyskurs polityczny Rzeczypospolitej Obojga Narodów. Toruń. [in Polish].
9. Jakowenko, N. (1999). Ruś jako trzeci członek Rzeczypospolitej Obojga Narodów w myśli ukraińskiej I połowy XVII wieku. *Unia Lubelska i tradycje integracyjne w Europie Środkowo-Wschodniej*, 79–83. Lublin. [in Polish].
10. Kaczorowski, W. (1986). Sejmy konwokacyjne i elekcyjne w okresie bezkrólewia 1632 r. Opole. [in Polish].
11. Kempa, T. (2001). Kniaziowie Ostrogscy wobec idei unii polsko-litewskiej w XVI wieku. *Velyka Volyn: Ostrohiana v Ukraini i Yevropi: Materialy mizhnarodnoho naukovoho sympoziumu 29–30 chervnia 2001 r.*, 23, 12–23. Starokostiantyniv. [in Polish].
12. Kempa, T. (2001). Magnateria ruska wobec unii lubelskiej (1569). *Białoruskie zeszyty historyczne*, 16, 5–25. [in Polish].
13. Kempa, T. (2007). Ziemie ruskie inkorporowane do Korony w 1569 roku – obrebnosci prawnoustrojowe i postawy szlachty ukraińskiej (ruskiej) do połowy XVII wieku. *Rzeczpospolita w XVI–XVIII wieku: Państwo czy wspólnota*, 129–148. Toruń. [in Polish].
14. Kempa, T. (2010). Rusini wobec unii lubelskiej: Czy ruscy możni i szlachta chcieli ściślejszego połączenia z Polską w 1569 roku. *Unia lubelska: Unia europejska*, 83–94. Lublin. [in Polish].
15. Kempa, T. (2011). Moźnowładztwo i szlachta ukraińska wobec unii lubelskiej (1569). *Liublino unija: ideja ir jos testinumas / Unia lubelska: idea i jej kontynuacja*, 172–187. Vilnius. [in Polish].
16. Kempa, T. (2012). Volyniany i Liublinska uniiia 1569 roku. *Studii i materialy z istorii Volyni*, 240–265. Kremenets. [in Ukrainian].
17. Kulakovskiy, P. (2002). Kantseliaria Ruskoj (Volynskoi) metryky 1569–1673 rr. *Studiia z istorii ukrains'koho rehionalizmu v Rechi Pospolytii*. Ostroh; Lviv. [in Ukrainian].
18. Kulakovskiy, P. (2010). Liublinskaia uniiia 1569 g. i evoliutsiia pravovoi systemy ukrainskikh voievodstv Rechi Pospolytoi. *Problemy integratsyi i inkarpatsyi v razvitstsi*

- Tsentral'nai i Ushodniai Ushodniai Evropy v period ranniaga Novaga chasu: Materialy mizhnarodnai navukovai kanferentsyi prysviachenai 440-goddzii Liublińskiej unii*, 246–259. Minsk. [in Russian].
19. Litvin, H. (2016). *Znrodu rus'koho: Shliakhta Kyivshchyny, Volyni ta Bratslavshchyny (1569–1648)*. Kyiv. [in Ukrainian].
20. Lulewicz, H. (2002). *Gniewów o unię ciąg dalszy: Stosunki polsko-litewskie w latach 1569–1588*. Warszawa. [in Polish].
21. Mazur, K. (2003). *Nieznana petycja szlachty wołyńskiej do króla w dobie sejmu lubelskiego 1569 r. Социум: Альманах соціальної історії*, 2, 41–56. [in Polish].
22. Mazur, K. (2006). *W stronę integracji z Koroną: Sejmiki Wołynia i Ukrainy w latach 1569–1648*. Warszawa. [in Polish].
23. Nemenskii, O.B. (2008). *Formy russkoi identichnosti u Meletia Smotritskogo. Anfolion: vlast, obshchestvo, kultura v slavianskom mire v srednie veka*, 12, 305–316. Moskva. [in Russian].
24. Nemenskii, O. (2013). *Protonatsionalizm v zapadnorusskoi mysli pervoi poloviny XVII v. Voprosy natsionalizma*, 3(15), 174–189. [in Russian].
25. Pelenski, J. (1974). *Inkorporacja ukraińskich ziem dawnej Rusi do Korony w 1569 roku. Ideologia i korzyści – próba nowego spożnienia. Przegląd Historyczny*, 65, 2, 243–262. [in Polish].
26. Plokhii, S. (2015). *Pokhodzhennia slovianskykh natsii: Domoderni identychnosti v Ukraini, Rosii ta Bilorusi*. Kyiv. [in Ukrainian].
27. Polishchuk, V. (2008). *Prokhannia predstavnykiv Volynskoi zemli na valnykh seimakh Velykoho kniazivstva Lytovskoho 1547–1568. Parlamentskiya struktury vladny v sisteme dziarzhavnaga kirovannya Vialikaga kniastva Litovskaga i Rechy Paspalitai u XV–XVIII stagoddziah: Materialy mizhnarodnai navukovai kanferentsyi*, 61–79. Minsk. [in Ukrainian].
28. Starchenko, N. (2014). *Chest', krov i rytoryka: Konflikt u shlahkhet'skomu seredovyschi Volyni: Druha polovyna XVI – pochatok XVII st.* Kyiv. [in Ukrainian].
29. Starchenko, N. (2015). *Obraza korolivs'koho maiestatu: volyn'ski repliky ostannioi tretyny XVI st. Ukraina v Tsentralno-Skhidnii Yevropi*, 15, 93–97. [in Ukrainian].
30. Starchenko, N. (2011). *Unia lubelska jako legitymacja regionalizmu wołyńskiego (na przykladzie praktyki sądowej pierwszych pounijnych dziesięcioleci). Liublino unija: ideja ir jos tęstinumas / Unia lubelska: idea i jej kontynuacja*, 190–201. Vilnius. [in Polish].
31. Starchenko, N. (2016). *Volyn'ska shlakhta u borot'bi za «svoie» pravo: vtraty i zdobutky (1569 r. – pochatok XVII st.). Fenomen multykulturnosti v istorii Ukrainy i Polshchi*, 154–172. Kharkiv. [in Ukrainian].
32. Starchenko, N. (2017). *Oath as Evidential Tactic in the Legal Procedure in Volhynia: Legislation and Practice (1566 – early 17th century). Lietuvos statutas: Temides ir Klejos teritorijos. – Specialusis «Lietuvos istorijos studiju» leidinys*, 13, 259–277. Vilnius.
33. Sysyn, F.E. (1982). *Regionalism and Political Thought in Seventeenth-Century Ukraine: The Nobility's Grievances at the Diet of 1641. Harvard Ukrainian Studies*, 6, 2, 167–190.
34. Yakovenko, N. (2002). *Paralel'nyi svit: Doslidzhennia z istorii uiaвлен' ta idei v Ukraini XVI–XVII st.* Kyiv. [in Ukrainian].
35. Yakovenko, N. (2005). *Narysy istorii seredniovichnoi ta ranniomodernoi Ukrainy*. Kyiv. [in Ukrainian].
36. Yakovenko, N. (2009). *Skilky istorykiv – stil'ky unii (z nahody 440-littia Lublińskiej unii). Ukrains'kyi humanitarnyi ohliad*, 14, 9–42. [in Ukrainian].
37. Yakovenko, N. (2012). *Dzherkala identychnosti: Doslidzhennia z istorii uiaвлен' ta idei v Ukraini XVI – pochatu XVIII st.* Kyiv. [in Ukrainian].
38. Zatyliuk, Ya. (2013). *Mynule Rusi u kyivs'kykh tvorakh stolittia: teksty, avtory, chytachi: avtoref. dys. ... kand. ist. nauk*. Kyiv. [in Ukrainian].

NATALIIA STARCHENKO

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Senior Research Fellow,
Department of Theory and Methodology of Archeography and Source Studies,
M.S.Hrushevskiy Institute of Ukrainian Archeography and Source Studies
NAS of Ukraine (Kyiv, Ukraine);
Research Fellow, Sector of Social History,
Institute of History of Ukraine NAS of Ukraine (Kyiv, Ukraine)
interregnum@ukr.net

THE UNION OF LUBLIN AS A RESOURCE FOR FORMING THE NOTION OF THE POLITICAL "RUTHENIAN NATION" (1569–1648)

The article analyzes how the privileges granted to the Volodymyr, Kyiv and Bratslav Voivodeships at the 1569 Lublin sejm contributed to the establishment of these regions' szlachta's self-perception as a political nation (with Rus' as the third member of the Polish-Lithuanian Commonwealth). The article is comprised of the three main parts. In part one, the scholar focuses on the issue she sees as seminal for the discussions at the Lublin sejm regarding the merger of the Ukrainian (Ruthenian) Voivodeships and the Crown of the Kingdom of Poland. Volynian szlachta, which juggernauted the struggle at the sejm, treated the union as a merger where their own rights would be secured and guaranteed by the oath sworn by the king, the Senate, and szlachta ambassadors. This fact highlights the agency of Ukrainian szlachta and its belief that it could negotiate with the Crown szlachta as equals. Representatives of the Crown meanwhile believed that these territories were to be returned as an integral part of the state, and that the local szlachta were to have the same rights accorded to the Crown szlachta; their rights were to be confirmed by uniformly swearing an oath to the king and the Crown. Eventually the Volynians dropped their demand that representatives of the Crown should swear an oath to affirm their rights; in exchange they were allowed to compile a privilege document describing their rights themselves, and the king was to safeguard their rights with an oath. Obviously, the text suggested by the Volynians was edited by the committee created by the other side, resulting in certain contradictions in rhetoric. These clashing expectations regarding the merger, and whether they will be incorporated "with rights" or "into rights", can be traced in the Volynians' grievances after the Union too. The scholar analyzes Volynian legal practice, which attests to szlachta's insistence on staunch adherence to two privileges: that Ruthenian (Old Ukrainian) language be used in the justice system and administration, and that the Statute of Lithuania be used as the "local" law for Volynian, Kyiv and Bratslav Voivodeships. She contends that the day-to-day court dealings became the sphere where Ukrainian szlachta perfected the arguments defending their rights and territories ever since the Union of Lublin, and with it their understanding of themselves as a separate political "nation". These arguments will be utilized again in the religious polemic following the Union of Brest (1596). The scholar analyzes how the Lublin privileges contributed to the construction of a territorial and legal notion of the "Ruthenian nation" (inhabiting a certain territory and endowed with unique rights) in the polemical texts by Marcin Broniowski, Zakhariia Kopystynskiy and Meletii Smotrytskyi. This notion posed serious competition to a religion-based model of identity (Ruthenian nation as the Orthodox Christian population). This notion was simultaneously expounded by Ukrainian szlachta on the political scene in the 1620s–1640s. By relying on the privileges granted with the Union of Lublin as the basis for the subjectivity of the Ukrainian voivodeships, the authors of religious treatises and szlachta parliamentarians have developed the notion of a Ruthenian nation as the third component of the Polish-Lithuanian Commonwealth, equal to Poles and Lithuanians, by the mid-17th century. To conclude, the scholar offers some of her thoughts regarding future directions in Ukrainian history writing.

Keywords: Polish-Lithuanian Commonwealth, Grand Duchy of Lithuania, Kingdom of Poland, Union of Lublin, sejm, szlachta, privilege, law, courts, polemical literature, Union of Brest.